

Қазақ (орыс) әдебиеті

пәні бойынша

- 0701000** «Пайдалы қазба кенорындарын іздеу, барлау және геологиялық суретке түсіру»
- 0702000** «Пайдалы қазба кенорындарын барлаудың техникасы мен технологиясы»
- 0703000** «Гидрогеология және инженерлік геология»
- 0704000** «Пайдалы қазба кенорындарын барлау және іздеудің геофизикалық әдістері»
- 1514000** «Экология және жер қойнауын пайдалану салаларындағы табиғи ресурстарды тиімді қолдану»

мамандықтарына арналған

БАЗАЛЫҚ (ТИРЕК) КОНСПЕКТІСІ

Дайындаған: Марканова Г. А.

Қазақ тілі ПБ

отырысында қаралып бекітілді

Хаттама №7

2017 жыл 12 сәуір.

Гуманитарлық ПБ жетекшісі:

Марканова Г.А

Базалық тірек конспектісі 2017 жылы бекітілген оқу жұмыс жоспары және 2014 жылы бекітілген оқу жұмыс бағдарламасы бойынша құрастырылған.
Оқу бөлімімен пайдалануға ұсынылды.

Міндетті бақылау жұмысының саны ___ 2 _____

I семестр бойынша ___ 1 _____

II семестр бойынша ___ 1 _____

Қорытынды бақылау емтихан II семестр
(міндетті бақылау жұмысы, сынақ, емтихан)

Тақырыптық жоспар

№	Бөлімдер мен тақырып атаулары	Сағ саны
	I бөлім XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ әдебиеті	
1.1.	Ш. Уәлиханов. Азаматтық, ғалымдық өмір жолы, шығармашылығы	2
1.2.	Ы. Алтынсариннің өмірі, ағартушылық қызметі, өлеңдері	2
1.3.	Ы. Алтынсарин әңгімелеріндегі еңбек тақырыбы	2
1.4.	Абай Құнанбаевтың өмірі мен шығармашылық жолы	2
1.5.	Абай Құнанбаевтың ғылым- білім туралы өлеңдері, табиғат лирикасы	2
1.6.	Абайдың өнер жайлы өлеңдері, әлеуметтік, азаматтық лирикасы	2
1.7.	Абайдың қара сөздері, поэмалары, аудармалары	2
1.8.	Бақылау жұмысы	2
1.9.	Шәкәрім Құдайбердиевтің өмірі мен шығармашылық жолы, лирикасы. «Мен жетелеп өлемін, өрге қарай қазақты», «Қазағым, қам ойлан» өлеңдері	2
1.10.	Шәкәрім поэмалары «Еңлік- Кебек», «Қалқаман- Мамыр». Аудармалары «Дубровский»	2
1.11.	Мағауия Абайұлы «Медғат- Қасым» поэмасы	2
1.12.	Ақан сері Қорамсаұлының өмірі мен шығармашылығы	2
1.13.	Шәңгерей Бөкеевтің өмірі мен шығармашылығы	2
	II бөлім XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіне шолу	
2.1.	Ахмет Байтұрсыновтың өмірі мен шығармашылығы. «Маса», «Қырық мысал» жинақтары	4
2.2.	Бақылау жұмысы	2
2.3.	Міржақып Дулатовтың өмірі мен шығармашылығы	2
2.4.	Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романы	2
2.5.	Спандияр Көбеевтің өмірі мен шығармашылығы, ағартушылық қызметі	2
2.6.	Сұлтанмахмұт Торайғыровтың өмірі мен шығармашылығы, лирикасы	2
2.7.	С. Торайғыровтың романдары, поэмалары. «Қамар сұлу», «Кім жазықты?»	2
2.8.	Сәбит Дөнентаевтың өмірі мен шығармашылығы	2
2.9.	1916 жылғы ұлт- азаттық көтерілісі туралы өлеңдер, жырлар	2
	Кеңес дәуірі тұсындағы қазақ ақын, жазушыларына шолу	2
2.10.	Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығы, лирикасы	
2.11.	М. Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасын талдау	2
2.12.	Бақылау жұмысы	2
2.13.	Жүсіпбек Аймауытовтың өмірі мен шығармашылығы	2
2.14.	Ж. Аймауытовтың романдарын талдау «Ақбілек»	2
2.15.	Сәкен Сейфуллиннің өмірі мен шығармашылығы	2
2.16.	С. Сейфуллин поэмалары. «Көкшетау» поэмасын талдау	2
2.17.	Бейімбет Майлиннің қазақ әдебиетінде алатын орны. Әлеуметтік лирикасы	2
2.18.	Б. Майлин әңгімелері, драмалық шығармалары. «Майдан» пьесасына тоқталу	2
2.19.	Ілияс Жансүгіровтың өмірі мен шығармашылығы, лирикасы	2
2.20.	І. Жансүгіровтың поэмаларына жалпы сипаттама, «Күй», «Күйші» поэмаларын талдау	4
2.21.	Бақылау жұмысы	2
	III бөлім Ұлы Отан соғысы кезіндегі және одан кейінгі жылдардағы әдебиет	
3.1.	Соғыстан кейінгі жылдардағы әдебиеттің дамуы	2
3.2.	Сәбит Мұқановтың өмірі мен шығармашылығы, өлеңдері, поэмалары «Ботагөз» романын талдау	2
3.3.	М. Әуезовтың қазақ әдебиетіндегі орны. Өмірі мен шығармашылығы, әңгіме, повестері	2
3.4.	М. Әуезовтың драмалық шығармалары	2
3.5.	«Абай жолы»- ғасырлық туынды	4

	«Абай жолы» романындағы Абай, Құнанбай бейнелері	
3.6.	Бақылау жұмысы	2
3.7.	Ғ. Мүсіреповтың өмірі мен шығармашылығы	2
3.8.	Ғ. Мүсіреповтың романдарына тоқталу. «Оянған өлке» романын талдау	2
3.9.	Ғ. Мұстафиннің өмірі мен шығармашылығы	2
3.10.	Ғ. Мұстафиннің шығармашылығындағы өндіріс тақырыбы. «Қарағанды» романын талдау	4
4.1.	IV бөлім Қазіргі қазақ әдебиеті. 60 жылдардағы әдебиетке шолу Қазіргі қазақ прозасының дамуы (І. Есенберлин, Қ. Нұрпейісов, Ә. Кекілбаев, Ә. Әлімжанов)	2
4.2.	Қазіргі қазақ поэзиясының дамуы (М. Шаханов, Қ. Мырзағалиев, М. Мақатаев өлеңдері)	2
4.3.	Қазіргі қазақ драматургиясының дамуы	2
4.4.	Қазақ әдебиетінің әлемдік шығармашылық байланысы, бүгінгі ізденістері Әлем әдебиеті және қазақ әдебиеті	2
4.5.	Бақылау жұмысы	2
5.1.	V бөлім Орыс әдебиеті. XIX ғасырдың II жартысы. А. Н. Островский «Гроза», «Бесприданница» И.С. Тургенев «Записки охотника», «Отцы и дети»	4
5.2.	Н.Г.Чернышевский «Что делать?»	2
5.3.	М. В. Салтыков- Щедрин ертегілері Н.А. Некрасов лирикасы «Кому на Руси жить хорошо»	2
5.4.	Ф. М. Достоевский шығармашылығы. Л. Н. Толстой «Соғыс және бейбітшілік» романына тоқталу	4
5.5.	А.П. Чехов әңгімелері «Вишневый сад»	2
5.6.	А.М. Горький «Старуха Изергиль», «Макар Чудра», «На дне»	4
5.7.	А.А. Блок лирикасы «Двенадцать» И.А. Бунин лирикасы «Господин из Сан- Франциско»	2
5.8.	С.А. Есенин лирикасы «Анна Снегина» В.В. Маяковский лирикасы «Клоп», «Баня», «Во весь голос»	4
5.9.	20- 30 жылдардағы орыс әдебиетіндегі тарихи романдар А.Н. Толстой «Петр I»	2
5.10.	М.А. Булгаков «Собачье сердце», «Мастер и Маргарита» В.В. Набоков «Другие берега», «Машенька», «Дар» А. Платонов «Сокровенный человек», «Котлован»	4
5.11.	М. А. Шолоховтың шығармашылық стилі, романдары М.А. Шолохов «Донские рассказы», «Судьба человека», «Тихий Дон»	2
5.12.	Ұлы Отан соғысы кезіндегі әдебиет. 40 жылдардағы әдебиеттегі поэзия жанры (К. Симонов, М. Исаковский, А.Т.Твардовский т.б.)	2
5.13.	Орыс әдебиетіндегі 60 жылдардағы процесс А.И.Солженицин «Один день Ивана Денисовича» В.Г. Распутин «Прощание с Матерой», «Пожар»	2
5.14.	50- 70 жылдардағы прозада Ұлы Отан соғысының суреттелуі	2
5.15.	Қазіргі орыс поэзиясындағы тың ізденістер	2
5.16.	Қазіргі орыс драматургиясы	2
5.17.	Бақылау жұмысы	2
5.18.	Қазіргі әдеби процесс. Орыс әдебиетінің жалпы даму барысы жөнінде. Публицистика	2
5.19.	50-80 жылдардағы Кеңес әдебиеті. Лауреат жазушылар	2
5.20.	Семестрлік бақылау жұмысы	2

Мазмұны

№	Бөлімдер мен тақырып атаулары	Бет
	I бөлім XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ әдебиеті	
1.1.	Ш. Уәлиханов. Азаматтық, ғалымдық өмір жолы, шығармашылығы	7
1.2.	Ы. Алтынсариннің өмірі, ағартушылық қызметі, өлеңдері	8
1.3.	Ы. Алтынсарин әңгімелеріндегі еңбек тақырыбы	10
1.4.	Абай Құнанбаевтың өмірі мен шығармашылық жолы	11
1.5.	Абай Құнанбаевтың ғылым- білім туралы өлеңдері, табиғат лирикасы	11
1.6.	Абайдың өнер жайлы өлеңдері, әлеуметтік, азаматтық лирикасы	12
1.7.	Абайдың қара сөздері, поэмалары, аудармалары	13
1.8.	Бақылау жұмысы	14
1.9.	Шәкәрім Құдайбердиевтің өмірі мен шығармашылық жолы, лирикасы. «Мен жетелеп өлемін, өрге қарай қазақты», «Қазағым, қам ойлан» өлеңдері	14
1.10.	Шәкәрім поэмалары «Еңлік- Кебек», «Қалқаман- Мамыр». Аудармалары «Дубровский»	15
1.11.	Мағауия Абайұлы «Медғат- Қасым» поэмасы	16
1.12.	Ақан сері Қорамсаұлының өмірі мен шығармашылығы	17
1.13.	Шәңгерей Бөкеевтің өмірі мен шығармашылығы	18
	II бөлім XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіне шолу	18
2.1.	Ахмет Байтұрсыновтың өмірі мен шығармашылығы. «Маса», «Қырық мысал» жинақтары	
2.2.	Бақылау жұмысы	20
2.3.	Міржақып Дулатовтың өмірі мен шығармашылығы	20
2.4.	Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романы	21
2.5.	Спандияр Көбеевтің өмірі мен шығармашылығы, ағартушылық қызметі	21
2.6.	Сұлтанмахмұт Торайғыровтың өмірі мен шығармашылығы, лирикасы	22
2.7.	С. Торайғыровтың романдары, поэмалары. «Қамар сұлу», «Кім жазықты?»	23
2.8.	Сәбит Дөнентаевтың өмірі мен шығармашылығы	24
2.9.	1916 жылғы ұлт- азаттық көтерілісі туралы өлеңдер, жырлар	24
	Кеңес дәуірі тұсындағы қазақ ақын, жазушыларына шолу	25
2.10.	Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығы, лирикасы	
2.11.	М. Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасын талдау	26
2.12.	Бақылау жұмысы	26
2.13.	Жүсіпбек Аймауытовтың өмірі мен шығармашылығы	26
2.14.	Ж. Аймауытовтың романдарын талдау «Ақбілек»	27
2.15.	Сәкен Сейфуллиннің өмірі мен шығармашылығы	28
2.16.	С. Сейфуллин поэмалары. «Көкшетау» поэмасын талдау	28
2.17.	Бейімбет Майлиннің қазақ әдебиетінде алатын орны. Әлеуметтік лирикасы	29
2.18.	Б. Майлин әңгімелері, драмалық шығармалары. «Майдан» пьесасына тоқталу	31
2.19.	Лияс Жансүгіровтың өмірі мен шығармашылығы, лирикасы	33
2.20.	І. Жансүгіровтың поэмаларына жалпы сипаттама, «Күй», «Күйші» поэмаларын талдау	34
2.21.	Бақылау жұмысы	35
	III бөлім Ұлы Отан соғысы кезіндегі және одан кейінгі жылдардағы әдебиет	36
3.1.	Соғыстан кейінгі жылдардағы әдебиеттің дамуы	
3.2.	Сәбит Мұқановтың өмірі мен шығармашылығы, өлеңдері, поэмалары «Ботагөз» романын талдау	37
3.3.	М. Әуезовтың қазақ әдебиетіндегі орны. Өмірі мен шығармашылығы, әңгіме, повестері	38
3.4.	М. Әуезовтың драмалық шығармалары	39

3.5.	«Абай жолы»- ғасырлық туынды «Абай жолы» романындағы Абай, Құнанбай бейнелері	39
3.6.	Бақылау жұмысы	40
3.7.	Ғ. Мүсіреповтың өмірі мен шығармашылығы	40
3.8.	Ғ. Мүсіреповтың романдарына тоқталу. «Оянған өлке» романын талдау	41
3.9.	Ғ. Мұстафиннің өмірі мен шығармашылығы	42
3.10.	Ғ. Мұстафиннің шығармашылығындағы өндіріс тақырыбы. «Қарағанды» романын талдау	43
4.1.	IV бөлім Қазіргі қазақ әдебиеті. 60 жылдардағы әдебиетке шолу Қазіргі қазақ прозасының дамуы (І. Есенберлин, Қ. Нұрпейісов, Ә. Кекілбаев, Ә. Әлімжанов)	43
4.2.	Қазіргі қазақ поэзиясының дамуы (М. Шаханов, Қ. Мырзағалиев, М. Мақатаев өлеңдері)	45
4.3.	Қазіргі қазақ драматургиясының дамуы	47
4.4.	Қазақ әдебиетінің әлемдік шығармашылық байланысы, бүгінгі ізденістері Әлем әдебиеті және қазақ әдебиеті	47
4.5.	Бақылау жұмысы	48
5.1.	V бөлім Орыс әдебиеті. XIX ғасырдың II жартысы. А. Н. Островский «Гроза», «Бесприданница» И.С. Тургенев «Записки охотника», «Отцы и дети»	48
5.2.	Н.Г.Чернышевский «Что делать?»	49
5.3.	М. В. Салтыков- Шедрин ертегілері Н.А. Некрасов лирикасы «Кому на Руси жить хорошо»	49
5.4.	Ф. М. Достоевский шығармашылығы. Л. Н. Толстой «Соғыс және бейбітшілік» романына тоқталу	50
5.5.	А.П. Чехов әңгімелері «Вишневый сад»	51
5.6.	А.М. Горький «Старуха Изергиль», «Макар Чудра», «На дне»	51
5.7.	А.А. Блок лирикасы «Двенадцать» И.А. Бунин лирикасы «Господин из Сан- Франциско»	52
5.8.	С.А. Есенин лирикасы «Анна Снегина» В.В. Маяковский лирикасы «Клоп», «Баня», «Во весь голос»	53
5.9.	20- 30 жылдардағы орыс әдебиетіндегі тарихи романдар А.Н. Толстой «Петр I»	54
5.10.	М.А. Булгаков «Собачье сердце», «Мастер и Маргарита» В.В. Набоков «Другие берега», «Машенька», «Дар» А. Платонов «Сокровенный человек», «Котлован»	54
5.11.	М. А. Шолоховтың шығармашылық стилі, романдары М.А. Шолохов «Донские рассказы», «Судьба человека», «Тихий Дон»	55
5.12.	Ұлы Отан соғысы кезіндегі әдебиет. 40 жылдардағы әдебиеттегі поэзия жанры (К. Симонов, М. Исаковский, А.Т.Твардовский т.б.)	56
5.13.	Орыс әдебиетіндегі 60 жылдардағы процесс А.И.Солженицин «Один день Ивана Денисовича» В.Г. Распутин «Прощание с Матерой», «Пожар»	56
5.14.	50- 70 жылдардағы прозада Ұлы Отан соғысының суреттелуі	57
5.15.	Қазіргі орыс поэзиясындағы тың ізденістер	58
5.16.	Қазіргі орыс драматургиясы	59
5.17.	Бақылау жұмысы	59
5.18.	Қазіргі әдеби процесс. Орыс әдебиетінің жалпы даму барысы жөнінде. Публицистика	59
5.19.	50-80 жылдардағы Кенес әдебиеті. Лауреат жазушылар	60
5.20.	Семестрлік бақылау жұмысы	61
	Пайдаланылған әдебиеттер	62

1-сабақ.

I бөлім XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ әдебиеті

Тақырып 1.1. Ш. Уәлиханов. Азаматтық, ғалымдық өмір жолы, шығармашылығы

Ш.Уәлиханов саяхатшы болуды армандаған. Ең басты арманы Орта Азияны зерттеуде болды. Батыс Сібірде адъютант қызметін атқарып жүріп, Орта Азияның тарихын, этнографиясын және жағрапиясын зерттей бастаған. Жиырма жасында Қазақстанның орталығын, Жетісу мен Тарбағатайды аралап, «Қазақстандағы шамандықтың қалдығы» еңбегін жазды. Шоқан Қырғыз елін зерттейді, Жоңғария тарихымен танысып, «Жоңғария очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Ыстықкөл сапарының күнделіктері» атты еңбектерін жазады. Осы еңбектерін орыс ғалымдары мақтап, оны «Қазақ тақырыбына жазатын орыс жазушысы» деп атаған. Шоқан өлеңдерінің құрылысын да зерттеген кейбір қазақ өлеңдерінің құрылысымен орыс ғалымдарын таныстырған. Қазақ өлеңдерін ол беске бөлген: жыр, жоқтау, қара өлең, қайым өлең және өлең.

Шоқанның еңбектерін П.Семенов Тянь-Шанский аса зор бағалаған, кейде Шоқанмен ақылдасып отырған. Ресей тарапындағы Қашқарияны Шоқан ең бірінші зерттеген. Шоқанның өмірі мен ғылыми шығармашылық қызметінің аса елеулі кезеңі өмірінің соңғы жылдары болатын. Денсаулығы нашарлап, Питербургтен еліне қайтар алдында ғылыми саяхаттары жайлы еңбектерін жариялайды. 1865 жылы сәуірде өкпе ауруы қозып, өмірден кетеді. Оның сүйегі Алтынемел тауының баурайында Көшен жерінде қойылады. Шоқан өлімінен кейін оның орыс достары көптеген шығармаларын басып шығарады. Нағыз шын айтса Уәлиханов үздік адам, ондай адамдар күнде туа бермейді. Нағыз қайталанбас тұлғалардың бірі – Шоқан Уәлиханов.

Бақылау сұрақтары.

1. Ш.Уәлиханов кім?
2. Ш. Уәлиханов қайда оқыды, қандай қызметтер атқарды?
3. Шоқанның қандай зерттеу, саяхаттары бар?
4. Қазақ даласының «Еуропаға ашылған терезесі» деген пікірді кім айтты?
5. Шоқан және Ф.М. Достоевский достығы туралы не білесің?

Бақылау тапсырмалары.

- 1.Ш.Уәлихановтың азаматтық, ғалымдық жолы.
- 2.Қазақ даласының «Еуропаға ашылған терезесі»

2-сабақ.

Тақырып 1.2. Ы.Алтынсариннің өмірі, ағартушылық қызметі, өлеңдері..

Ы.Алтынсарин 1841 жылдың 20 қазанында қазіргі Қостанай облысының Замобол ауданында туған. Ол адамның әкесі ерте өліп, атасы Балқожаның тәрбиесінде болған. Балқожа Ыбырайды орыс-қазақ мектебіне жаздырып қойыпты. 1850 жылы сол мектеп ашылғанда түскен 30 қазақ баласының бірі Ыбырай болған. Сөйтіп мектепті 1857 жылы «өте жақсы» деген бағамен бітіреді. Кейін ол адам тілмаштық қызмет атқарады. Біраз жыл өте сала, мектеп ашу мақсатымен көптеген қазақ жерінен білім ордаларын

ашады. Сонымен қатар, ол адам өлеңдер, әңгімелер т.б жазған. Оның «Кел, балалар, оқылық» өлеңі жастарды оқуға, білім алуға шақыру үлгісінде жазылған. Өнер-білім бар жұрттар «өлеңінің тақырыбы да ғылымға-білімге арналған».

Ақын «Кел, балалар, оқылық» өлеңі арқылы бір жағынан, жастарды оқуға, білім алуға үндесе, екінші жағынан, өмірдің бар қызығы тек қана байлықта деп ұғатын өнер, оқу, ғылым-білімге, оның жалпы халық үшін керектігіне еш мән бермейтін ескі көзқарасқа соққы береді. Өмірдегі сарқылмайтын мол байлық – білім екендігін айта келіп, білімге адамның қолы жету үшін ерінбей оқу, қажымай еңбек ету керектігін түсіндіреді.

Ыбырай: «Өнер – білім бар жұрттар» атты өлеңінде оқу, білім алудағы мақсат екенін кеңінен аша түседі. Өлеңнің негізгі идеясы – қараңғы қазақ қауымына озық мәдениетті елдердің үлгі-өнегесін көрсету еді. Ыбырай атамыз сол кездегі қазақ балаларының білімді болғанның мақсат етті.

Соңғы өлеңдерін Ыбырай хандарды, билерді, байларды мінездеуге құрады. Мысалға, олардың өзі мен төмендерге жасайтын әділетсіздігін «Жарлыдан алып, байларға сыйлап берсе керекті» парақорлығын «Қорадағы малыңа төре берсе керекті» сараңдығын «Бермек түгілі бейшараны масқара қылса керекті» деп суреттейді.

Ыбырайдың «Өзен», «Жаз» деген өлеңдері табиғат көріністерін суреттеуге арналған. Оқырмандардың көңілін табиғаттың сұлу көріністеріне аудару арқылы ел сүю, жер сүю, отан сүюге тәрбиелейтін патриоттық өлеңдер. Екі өлеңде де табиғат көрінісін жалаң алмай, халық өмірінің тіршілігімен байланыстыра көрсетеді.

Ыбырайдың әңгімелері еңбекті сүюге, оқу-өнерге ұмтылуға, Отанын, елін сүйетін патриоттық сезімге, талапты, жігерлі, кішіпейіл болуға баулиды. Жалқаулықты, қиянат жасауды, надандықты сынап, жас ұрпақтың ондай әдеттерден аулақ болуына жол көрсетеді.

Еңбекті сүю және қадірлеу – Ыбырай әңгімелерінің негізгі тақырыбы.

«Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш» әңгімесінде Ы.Алтынсарин ең кішкентай жәндіктердің өзінің тіршілік үшін тыным таппай еңбек етіп жүргендігін көрсете келіп, оларды балаларға үлгі етеді: Қарлығаш, өрмекші ғұлы жоқпысының, сен де еңбек ет, босқа жатпа дегісі келеді.

«Әке мен бала» әңгімесінде айтылатын ой – кейде адам баласы аз нәрсені қамсынып, оған көңіл бөлмейді, аз жұмысты қиынсынып, бойкүйездікке салынушылық өмірде көп кездеседі дейді. Бұл – жақсы әдеттің нышаны емес. Сондықтан балаларды жастайынан-ақ бойкүйездікке, жалғаулыққа қарсы еңбекке тәрбиелеу мәселесін ерекше көтерген.

«Бай баласы мен жарлы баласы», «Қыпшақ Сейтқұл» әңгімелері Ыбырайдың өз дәуірінің өзекті мәселелерін реалистік үлгіде көтеріп, суреттеуге ұмтылғанын көрсетеді. Қазақ қоғамының таптық сипаты мен дамуының прогрестік беталысын жазушы дәл байқап, реалистік образдар арқылы бейнеледі.

Ыбырайдың әдебиет саласындағы негізгі еңбегі балаларға арналған.

Бақылау сұрақтары.

1. Ы.Алтынсарин өлеңдері мен әңгімелерінің тақырыптық-идеялық сипаты неде?
2. Ы.Алтынсариннің өмірі туралы не білесің?
3. Педагог жазушының қоғамдық қызметі туралы не айтасың?

4. Ыбырай ашқан мектептер, Ыбырай жазған оқулықтар туралы.

Бақылау тапсырмалары.

1. Ы.Алтынсарин өлеңдері мен әңгімелерінің идеялық- тақырыптық сипаты.

3-сабақ.

Тақырып 1.3. Ы.Алтынсариннің әңгімелеріндегі еңбек тақырыбы.

Ы.Алтынсариннің әңгімелері, өлеңдері еңбекке, ақылға, жақсылыққа тәрбиелейді. Оның көптеген әңгімелері үгіт, өсиет түрінде берсе, кей шығармаларында халықтың қоғамдық санасын тәрбиелейтін реалистік суреттер арқылы бейнелейді.

Ыбырай жастарды еңбекті сүйеге, Отанының патриоты болуға, жақсылыққа, жамандықтан алыс болуға тәрбиелейді.

«Өрмекші, құмырскы, қарлығаш» әңгімесінде кішкентай жәндіктің өзі де тіршілік үшін тыным таппай еңбек етіп жүргенін, олар балаларды үлгі етеді. Құмырсқаның өзі өмір үшін еңбек етіп, өзіне азық тасиды.

«Әке мен бала» әңгімесінде – аз жұмыстан қашпа, көп жұмысқа тап боласың, еңбек ет, еріншек болмау керектігі туралы үгіттейді. Мұнда мынандай бір әңгіме сипатталады.

Баласы мен әкесі егістен келе жатып жерден бір сынып қалған тағаны көреді. Әкесі баласына: «балам мына тағаны ала салшы, керек болып қалады» деп айтады. Баласы бұл сынып қалған тағаны не қылмақсыз деп жүре береді. Әкесі тағаны өзі алады. Қаланың шетінде бір темірші ұста бар екен. Әкесі темірші ұстаға тағаны 3 тиынға сатады. Үш тиынға әкесі бір орамал толы шие алады. Шетінен бір-бірден жей береді. Баласына қарамай, аңдатпай жүре береді. Біраз жерден соң, бір шиені алып жерге түсіреді. Артынан келе жатқан баласы қызығып, жерге түскен шиені алып аузына салады. Біраздан соң тағы да екінші, үшінші, төртінші рет жерге түсіреді, баласы иіліп жей береді. Оны байқаған әкесі баласына «Көрдің бе, жаңа жерде жатқан тағаны иіліп те алуға еріндің. Ал шиені жерден алу үшін жерге қарай бір емес, он рет еңкейдің. Бұдан бұлай есінде болсын, аз жұмыстан қашсаң, көп жұмысқа тап боласың дейді, азға қанағат ет, көптен құр қаласың» - дейді әкесі. Бұл шығарма ерінбеуге тәрбиелейді.

«Бай баласы мен жарлы баласы» әңгімесінде бай баласы байлықпен үйінде жерден бір шөп жұлмаған, ал кедей бала үйінде ата-анасына көмектесіп, іні-қарындасына көмектесетіндігі айтылған. Бай баласы мен жарлы баласының бір күн бойы басынан кешкендері, қандай қиындықтан өткендігі туралы сөз қозғайды. Кедей баласының тапқырлығы, ақылдығы туралы жазылған.

Тағы бір Ыбырайдың жақсы әңгімесі бар. Оның аты: «Аурудан алған күштірек» деген шығармасы. Онда баланың қанша ауруы, сырқаты болса да анасын қиналтпау үшін, қабақшылтығы туралы айтылады.

Ыбырай Алтынсариннің шығармаларын бүкіл қазақ баласы біледі. Ыбырай Алтынсарин қазақ халқының жүрегінде мәңгі сақталады.

Бақылау сұрақтары.

1. Ы.Алтынсарин өлеңдері мен әңгімелерінің мазмұны мен идеясы қандай?
2. Жазушы шығармаларының негізгі тақырыптары қандай?

Бақылау тапсырмалары.

1.Б.Алтынсарин өлеңдері мен әңгімелерінің мазмұны мен идеясы.

4-сабақ.

Тақырып 1.4 Абай Құнанбаевтың өмірі мен шығармашылық жолы.

«Қазақтың бас ақыны – Абай» Осы сөзді 1913 жылы Ахмет Байтұрсынов айтқан. Осы атпен «Қазақ» газетінде жарияланған мақаласында ол абайдың шығармашылығын бағалап, «одан асқан бұрынғы – соңғы заманда қазақ даласында біз білетін ақын болған жоқ» - деп жазды.

Абай қазақ әдебиеті тарихында шындықты жан-жақты көркем суреттей білетін тұңғыш суреткер ақын болып табылады. Шығармаларында өз тұсындағы қазақтың қоғамдық өмірінің халық тіршілігінің қайшылықты және көркем бейне табады. Ол өз заманында халықты толғандырған күн тәртібін қоя білді. Елді сол жолда бірігіп, оқу, өнер жолына ұмтылуға шақырады. Жазу өнерінің қарапайымдылығы мен табиғилығы жағынан Абайға ешкім тең келе алмайды. Оның өлеңдері «қиыннан қиысып», «айналасы жұп-жұмыр тегістігімен» ойға, сезімге құйылып ұялайды. Қазақ әдебиетінде өлең сөздің қоғамдық күшін, көркемдік қуат көтеруге арналған бағдарламаны да Абай жазды. Абай қазақ өлеңінің тақырыптық шеңберін кеңейтті, өмірдің қиындығы мен адам еңбегін жырға қосты.

Абай өз өлеңдерінде ән де шығарып таратқан. Оның әндерінде заман ауыртпалығын тартқан адамның мұң-зары да, сүйіскен жастың шынайы сезімі де, ақынның көңіл күйі де айқын көрінеді. Ол Татьяна әнімен қазақ әйелінің мұңлы сезімін жария етті. Шығыс, батыс, орыс әдебиеттерін оқып, үйренеді. Сөйтіп, рухани өсіп, байыған Абай демократтық, ағартушылық бағытта қызмет еткен ұлы таланттар тобына кіреді.

Абай жолын алдымен өз айналасындағы шәкірттері – Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ақылбай мен Мағауия Абайұлдары ұстанып, кейін ол кең өрісті даңғылға айналады.

Тек қазақ әдебиеті ғана емес, тіліміз жақын туысқан елдері әдебиеттеріне (қырғыз, өзбек, қарақалпақ, татар, башқұрт т.б.) де Абай әсері күшті болды.

Бақылау сұрақтары.

1. Абай қандай ортадан шықты, оның ақындығы мен адамдық бағытына кімдер әсер етті?
2. Халық ауыз әдебиеті және батыс әдебиеттің ықпалы.
3. Абай қазақ өлеңінің құрылысына қандай жаңалықтар енгізді?

Бақылау тапсырмалары

1..«Қазақтың бас ақыны – Абай» (эссе жазу)

5-сабақ.

Тақырып 1.5. Абай Құнанбаевтың ғылым-білім туралы өлеңдері, табиғат лирикасы.

Қазақтың ұлы ақыны Абай жас кезінен ерекше көзге түскен. Ол жас кезінен бастап өлең жаза бастаған. Ең алдымен ауыл молдасында хат таниды да, он жасында Семейде оқиды. Абай тек қазақ әдебиетін оқып қоймай, шығыс және орыс әдебиетімен терең танысады. Ең алғашқы өлеңдерінде Шығыс ақындарын сынаудан бастайды. Ол көптеген тілдерді меңгереді.

Абай сонымен қоса ағартушылық бағытта көптеген өлеңдер жазады. Оның ағартушылық бағыттан ең алғашқы өлеңдері «Ғылым таппай мақтанба», «Интернатта оқып жүр» деген өлеңдері еді. «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде қазақ балаларына деген өсиеті, қазақ балаларына насихаты болатын. Бұл өлеңде «ғылым» деген сөзді қайталай отырып, әрбір адамның талпынатын арманы – ғылым болуы керектігін түсіндіреді. Яғни, ғылымға берілуін және ғалым болу жолдары туралы әңгімелейді. Жастарға деген жанашырлығы білінеді. Яғни жастарға жастық шағыңды босқа өткізбеуін және мына жалған дүниеде бес нәрседен қашық болуын және нелермен немесе кімдермен дос болу керектігі жайлы насихаттайды.

Яғни бұл бес нәрсе деп отырғаны ол өсек, өтірік айтпау, өмірде мақтаншақ әрі еріншек болмауын қалап және ол бұл бес нәрсені дұшпан ретінде қарайды. Ең адал әрі таза жол – ғылым жолы деп білді. Абай ғылым жолын ұстаған ескі жолмен жүре алмайды дейді. Яғни бұл әрқашан ғылым дамып отырады дегені болатын. Ол ғылым жолын ұстаған жас қараңғы және надан қауымнан өзгеше болуын қалайды.

Бақылау сұрақтары.

1. Абайдың ағартушылық бағыттағы өлеңдері қандай үлгіде жазылған?
2. «Ғылым таппай мақтанба», «интернатта оқып жүр» өлеңдерінің тақырыбы мен идеясы неде?
3. «Қыс» өлеңінің суреттеу ерекшелігі қандай?

Бақылау тапсырмалары.

Абайдың ағартушылық-демократтық бағыттағы өлеңдері.

6-сабақ.

Тақырып 1.6. Абайдың өнер жайлы өлеңдері, әлеуметтік азаматтық лирикасы.

Бұл кезде жазған өлеңдерінде Абай озық мәдениетті насихаттаумен қатар, әлеуметтік азаматтық санасы өскен, халықтың үлкен қайраткері дәрежесінде көрінеді. Оның өлеңдерінен анық еңбекші халық мүддесін қорғаған азаматтың үні естіледі. Өзі ел билеуші тап арасынан шықса да, тарихи дамудың бет алысы мен қоғамдық шындықты түсінген ол еңбекші шаруаға шындап бет бұрғанын байқатады. Оларды «елім», «жұртым», «халқым» деп дос тұта сөйлейді. Осы бетбұрыста Абай сол халықты жүдетіп, шаршатып отырған ұнамсыз әрекет-мінездерді, олардың ішкі сырын үлкен шеберлікпен ашатын психолог ақын ретінде танылады. Заманы мен өзі өмір сүріп отырған ортаның кемшілік-қайшылықтарын өткір және әділ мінеп, сынайды.

Бұл сарын әсіресе Абайдың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деп аталатын өлеңінде анық байқалады. Мұнда өз халқының басындағы қайғы-мұңды көріп дерттеніп, «Қалың елі - қазағының» қазіргі халіне қинала сөйлеген ақын бар. Ел ұйытқысын бұзған, оның берекесін кетірген әкімсымақтарға деген оның ызасы да мол.

Бас-басына би болған өңкей қиқым,

Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын?

Деп, ол ел ішіндегі адамгершілік жағынан да, мінез-құлық жағынан да татымсыз топты бөліп көрсетеді.

«Сабырсыз, арсыз, еріншек» өлеңінде ақын осы идеяны тереңдете отырып, елдің сорына біткен неше түрлі қу мен сұм адамдардың жиренішті кейпін жасайды. Олар – «Сабырсыз, арсыз, еріншек, көрсе қызар жалмауыздар», ұсақ пәлекор мінезділер.

Осы сыншылдық үлгі Абайдың «Көңілім қалды достан да, дұшпаннан да», «Адасқанның алды жөн, арты соқпақ» тәрізді өлеңдерінде де анық көрінеді. Алдыңғы өлеңде ақын ел ішінде өріс алған алдамшылықты, аяр мінезді шенейді. Сөз, өнегелі іс кумай, пайда қуған байлар мен саудагерлердің, бектер мен құдатамырдың әрқилы бейнелерін жасайды. Ал соңғы өлең ел ішіндегі еңбексіз өмір кешетін жалқауларға арналады. Ақын шаруаға қыры жоқ, ел қыдырғыш адамдардың күлкілі портретін жасайды.

Бақылау сұрақтары.

1. «Қалың елім, қазағым қайран жұртым» Абайдың азаматтық лирикасы.

Бақылау тапсырмалары.

Абайдың «сабырсыз, арсыз, еріншек» өлеңін талдау.

7-сабақ.

Тақырып 1.7. Абайдың қара сөздері, поэмалары, аудармалары.

Абайдың үш поэмасы бар. Олар «Ескендір», «Масғұт», «Әзім әңгімесі». Соңғысы аяқталмаған.

Бұл поэмалардың бәрі де Абайдың бұрынғы шығармаларындай қазақ өмірінің шындығын суреттеуге құрылмаған, шығыс халықтарының аңыз, ертегілері сюжетіне дастан үлгісінде жазылған: Поэмаларының мазмұнында уақиғалары шағын, көлемдері аз келеді. Ал аңыздары Абай ақын өзіне қажет, ұстаздық, тәрбиелік ой-мақсаттарға бейімдер, халыққа үлгі етуді ойлаған.

«Масғұт» поэмасында ақылы мен парасаты мол адамның мінез-құлқын, адамгершілігін баршаға үлгі етеді. Поэmanın түпкілікті идеясы әйелді қоғамның ерлерге тең мүшесі деп тану, оның әлеуметтік орнын бағалау жағына көп көңіл бөледі. Ол әйелмен достықты қадыр тұтады. Ер мен әйел теңдігін жақтайды. Ал «Әзім әңгімесі» - «Мың бір түн» ертегісінен алынған бір уақиғаның өлеңмен жазылған түрі. Мұнда халықты алдап жүрген адамдардың

Абай поэмаларының ішіндегі ең елеулісі де, ақынның гуманистік ой-пікірін терең танытатыны да «Ескендір» поэмасы. Бұл поэма шығыстыа «Ескендір Зұлқарнайын» деген атпен, ал Еуропада «Александр Македонский» деген атпен белгілі. Ескендір тақырыбын Еуропадан басқа шығыстың Фирдоуси, Науаи, Жәми, Низами сияқты ақындары жыр еткен. Алайда Абайдың пікірі дәлірек, яғни жоғарыда айтып өткен ақындардың үлгісіндей емес, әсіресе дүние жүзін жаулап алу барысында жүргізген саясаты сынай баяндалады.

Абайдың қара сөздері.

Абай атамыздың қара сөздеріндегі түпкілікті ойы мыналар: діни ағымдағы пікірі, білімділікке, мейірімділікке, жалпы адам бойынан кейіп, жалпы бір сөзбен айтсақ, оның бойындағы барлық жақсы қасиеттеріне шолу жасайды.

Және тек қана бұл емес, өзінің көрген-білгендерін, өмір сабақтары туралы ойларын, осыдан туындайтын даналық, философиялық түйінділерін баян етеді.

Абайдың оқырманға ой тастап, толғанған мәселесінің бірі – адамның адам болуға үйренуі, естелікке ұмтылуы, кәсіпке мойынсуы жайларын.

Абай қара сөзінде мақал – мәтелдерін де мазмұны мен шығуы жағынан сынап талдайды. Өмір сабағының түйіні мақал-мәтелдің жастарға тәрбиелік, өмірлік мәнін түсінген ақын оның теріс тәрбиелейтін үлгілерін ашып көрсете білді. Ол: «Мал – адамның бауыр еті», «Өзінде жоқ болса, әкеңде жат», «Елдің малы елді, еріккенде қолда», «Малдының беті жарық, малсыздың беті шарық» т.б мақал-мәтелдерді мысалға алады да, оған былай дейді:

«Бұл мақалдардан не шықты? Мәлім болды: қазақ білім үшін, қызмет үшін қам жемейді екен, мал үшін қам жейді екен, бірақ ол малды қалай табарын білмейді екен, бар білетіні малшыларды алдап алмақ, яғни мақтап алмақ, бермесе жазалауды да ұят деп есептемейді екен».

Абайдың қара сөздері оның демократиялық-ағартушылық ісін жандандыра түседі. «Қара сөздер» Абайдың соңғы туындыларына жатады.

Бақылау сұрақтары.

1. Абайдың поэмалары және қара сөздері.

Абай аудармашы.

1880 жылы Лермонтовтың «Бородино» өлеңдерін аударған. «Бородино» өлеңдерін Абай қазақшаға дәл түпнұсқаға жақын етіп аударған. Бірақ бұл өлеңнің алғашқы шумақтары сақталған.

1889 жылы «Евгений Онегиннен» үзінділер аударарды. А.С.Пушкиннің «Евгений Онегині» Абайға тіпті жақын келді. Абай Лермонтовтан бас-аяғы 27 шығарма аударарды. Олар: «Демоннан», «Боярин Оршадан», «Измайл-Бейден», «Вадминен» және т.б үзінділер аударған.

Лирикалық өлеңдерінен «Теректің сыйы», «Қарасам, қайғарар жұрт бұл заманғы», «Тұтқындағы батыр», «Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз», «Жалғыз жалау», «Жартас», «Дұға», «Альбомнан», «Менің сырым», «Жігіттер емес оңай», «Босқа әуре болып келдің бе мұнда», «Қараңғы түнде тау қалқып» (Лермонтов оны Гетеден аударған).

Өлеңдерін Лермонтовша бастап, өзінше жазады: «Өзіңе сенбе, жас ойшыл», «Ауру жүрек ақырын соғады жай», «Әм жабықтым, ән жалықтым».

90 –шы жылдардың аяқ кезінде Абай Крылов мысалдан көбірек аударған. «Емен мен шілік», «Қазаға ұшыраған қара шекпен», «Жарлы бай», «Есек пен бұлбұл», «Бүркіт пен қарға», «Шегіртке мен құмырсқа», «Әншілер», «Алақойлар», «Түлкі мен қарға», «Есек», «Бақа мен өгіз», «Піл мен қанден» мысалдарын аударған.

«Түлкі мен қарға» мысалында мақтаншақ адамдардың түлкі секілді құларға мазақ болуын көрсетеді. «Шырылдауық шегіртке» кейде «шегіртке мен құмырсқа» деп

беріліп жүрген мысалда ертеңгісін ойламайтын жалқауларды күлкі етеді. Абай Крылов мысалдарын қазақ ұғымына сай үлгіде аударды.

Бақылау сұрақтары.

1. Абай – аудармашы

Тақырып 1.8. Бақылау жұмысы. Абай шығармашылығы.

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» (Абай шығармашылығына байланысты шығарма)

Тақырып 1.9. Шәкәрім – философ ақын.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ әдебиеті тарихында Абайдан кейінгі ақын, ғұлама – Шәкәрім Құдайбердіұлы. Шәкәрім бұрынғы Семей облысы, Абай ауданындағы Шыңғыс тауының бөктерінде дүниеге келді.

Өзінің «Мұтылғанның өмірі» атты ғұмырнамалық өлеңінде өзі 5 жасында ауыл молдасынан сабақ алғанын жазады. 7 жасында өлеңге деген өзінің зеректігін таныта бастайды. Абай Шәкәрімді өз қамқорлығына алады. Ол өз білімін жетілдіре түсу үшін орысша үйренеді. Шәкәрім жас кезінде ән-жыр жазып, саятшылық құрумен өте жиі айналысады. Абайдың берген кеңестерімен ән, өлең жазумен машықтана бастайды. Шәкәрім өз бойындағы өрді аша бастайды.

Шәкәрім жиырма жастан асқан соң ел басқару істеріне араласады. Жиырма үш жасында болыс болып сайланады. Болыс болған кезінде өзінің еріксіз істеген әрекеттерінің дұрыс болмағандығын еске ала отырып жазады. Шәкәрімнің ел ісіне араласуы, оның өз шығармашылығына өте үлкен үлесін әкеліп тигізуі.

Ақынның алғашқы өлеңдері махаббат тақырыбына арнау болды. Ақын Абай өлеңдерінен өзіне мысал ете отырып жазды. Абайдың ықпалымен өнерге тене жақындай түсті. Философия дін негізінде өте көптеген еңбектерді оқиды.

Шәкәрім өлеңдерінде басқа ақындардан ерекшелігі, оның өлеңдері өз заманымен қоса біздің заманымызға дейінгі негізгі тақырыптарын аша білді. Абай өлеңінде өз заманының мұң-мұқтажын жоқтаса, Шәкәрім біздің заманымызға дейін жалғасып келе жатқан қиындық пен ауыртпалықты сипаттаған. Қазақ халының ішіндегі болған келеңсіздіктерді өзінің өлеңіне басты мәселе етіп қарастырған. Шәкәрім өз өлеңдерінің нақты буыны етіп «Оятқан ерте мені Шығыс жыры» деп өзінің өнеге мектебін нақтылайды. Абай секілді Шәкәрім де екі жаққа бірдей көз сала білді. Ол шет ел ақындарының еңбектерін ынтамен оқиды. Хожа Хафиз, Физули, Науаи еңбектерін өте жақсы көреді. Осы ақындардың барлығынан өз өлеңіне арқау ете отырып, өз өлеңдерінің басты мақсатын айқындай түседі. Шәкәрімнің өлеңдерінде Шығыс әдебиетімен байланысын айқын көруге болады. Адамгершілік көркемдікпен насихаттауы тәжірибесінде «Бояушы сиыр», «Ақылшы торғай», «Епті тышқан» өлеңдерінде айқын болымдылықпен жеткізеді.

Шәкәрім іздену үстіндегі өзін толғандырған қоғамдық философ Шопенгауэрдің еңбектерін барша ынтасымен оқиды, осы дүниеге, өмірге сын көзқарасын, пікірін білдіреді. Орыс ақындарының, Түрік поэзия ақындарынан өз өлеңдерінің өте үлкен арқауы ретінде алады. Шәкәрімнің әдеби философиясы өте бай. Оның шығармашылығы

жанры жағынан әртүрлі. Кеңес дәуіріне дейін-ақ «Мұсылмандық шарты», «Қазақ айнасы» өлеңдер жинағы шыққан болатын. Шәкәрім Құдайбердіұлы идеялды мақсаты жағынан демократтық – халықтық, гуманистік-ағартушылық және философиялық бағытты ұсынады. Оның адами құндылықтарға негізделіп жазылған шығармалары философ ақын екенін көрсетеді.

Бақылау сұрақтары.

1. Шәкәрім – философ ақын. Шәкәрімнің «Мен жетелеп өлемін, өрге қарай қазақты», «Қазағым, қам ойлан» өлеңдерін талдау.

Тақырып 1.10. Шәкәрім поэмалары, оның маңызы.

Шәкәрім қалдырған бай мұраның ішінде «Қалқаман - Мамыр», «Еңлік - Кебек» поэмаларының өзіндік орны бар. Бұл поэмаларға ақын қазақ жұртында ертерек заманда болып өткен оқиғаларды арқау еткен. Кейіпкерлері тарихта болған адамдар, жер-су атаулары да нақты. Бұған қарап тарихи поэма деуге болмайды. Поэмалардағы тарихи деректер оқиғаның қашан, қай жерде болғанын таныстыру мақсатында алынған. Қалқаман мен Мамыр жайындағы қазақ ортасындағы әңгіме Шәкәрімге айрықша ой салған. Ақын ғашықтар басындағы трагедия мен ел басындағы әлеуметтік жағдайды шеберлікпен ұштастырады. Поэманың сюжеті XVIII ғасырдың алғашқы ширегінде Жоңғар шапқыншылығы қарсаңындағы халық тұрмысының бір көрінісіне құрылған. Бұл – қазақ халқының өміріндегі ең бір қасіретті кезең, «Ақтабан шұбырынды» оқиғаларының тұсы еді. Ақын оқиғаның қай кезде, қай жерде болғанын поэманың басында-ақ айтып береді.

Өткен іс ойға күңгірт, көзге танық,
Көрмесе де білгенге бәрі анық.

Мың жеті жүз жиырма екінші жыл
Қазақтың Сыр бойында жүргені анық...

Бұдан әрі ақын дастандағы оқиғаға араласатын Әнет баба, Қалқаман, Мамыр және басқа кейіпкерлермен таныстырады. Қалқаман мен Мамыр арғы тегі бір аталас жандардың ұрпағы. Мамырдың әкесі – Мәмбетей руынан шыққан бай. Мамыр ұл орнына тәрбиеленіп, еркекшора болып өседі. Астына ат мініп қарына құрық іліп, жылқы бағады. Сөйтіп жүргенде Мамыр мен Қалқаман жылқыда жүріп сөйлеседі. Екі жас арасындағы сезім ұшқыны осы арада басталады. Кейін ұлғайып, ғашықтыққа ұласады. Қалқаман қызды алып қашып, ағайын арасында үлкен дау туады.

Қыз жағы ешқандай бітімге келіспейді. Екі жасты өлтіру талабын қояды. Жігіт жағы мұндай жазаға қарсы болады. Ақырында Мәмбетейдің батыры Көкенай Мамырды атып өлтіреді де, Қалқаманның да өлтірілуін талап етеді. Әнет бабаң амалсыз: «Қалқаман жүйріс атпен шауып өтсін, Көкенай сонда атсын» деп шешеді. «Егер оғы дарымаса Қалқаманды одан әрі мазаламайық» дейді. Көкенайдың оғынан жеңіл жараланған Қалқаман опасыз еткен безіп, Бұхар жақтағы нағашыларына кетіп қалады.

Поэмада Қалқаманның батырлығы суреттелмейді, бірақ оның іс-әрекетінде батылдық бар. Мамырды алып қашуы, поэма соңында басқа жаққа кетіп қалуы – оның әділетсіздікке қарсы күрестің белгісі еді. Шәкәрім Мамырдың қазақ қыздарына тән ақылы мен биік парасатын, сезімталдығы мен тапқырлығын Қалқаманмен жылқыда жүріп тілдесуінен-ақ байқатады. Ол сабырлық мінезімен жігітке бірден уәде бермейді.

Бірақ үмітін де үздірмейді. Кейін болар іс болғаннан кейін, ажал оғының алдында айрықша батылдық көрсетеді.

Бақылау сұрақтары.

1. Шәкәрімнің «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек» поэмаларының маңызы.

Тақырып 1.11. Мағауия Абайұлы Құнанбаевтың «Медғат - Қасым»

«Медғат - Қасым» Мағауия поэмаларының ішіндегі ең көркемі және көлемдісі. Оның оқиғасы үйреншікті қазақ ортасында емес, алыста – Африка жерінде, Ніл өзені бойында өтеді. Мазмұны құл иеленушілер мен құлдардың арасындағы кек күресінен алынған.

Поэмада өмір шындығына жанасымды жеке суреттер бола тұрса да, шығарма, негізінен, романтизм үлгісінде жазылған. Оқиға желісі де, кейіпкерлерді тән іс-әрекет, сезім күші де соған ыңғайластырылады. Кейіпкерлерді дағдыдан тыс жағдайларға тап еткен, әрекет пен мінез-құлықтағы төтенше қаһармандық ерлікке бастайтын түйін есебінде шығармада Медғат пен Қасым арасындағы кек пен Ғазиза мен Сәлімнің махаббаты алынады.

Оқиға жай дағдыдағы эпостық поэмалардың үлгісімен басталып, кейін басқаша дамиды. Олардың ішінде романтикалық қаһарманы есебінде көзге елестете аларлық бейне – Қасым.

Қасымды айта кетсек - өжет, қайратты, бірбеткей, қайсар, мейлінше кекшіл адам. Істерінің қайсысын алсақ та ірі, басқалардан бөлек болып келеді.

Поэманың махаббат желісі Сәлім мен Ғазиза бейнелері арқылы өрбиді. Ғазиза әкесі мен ағасының рақымсыздығына қарамастан, сүйгеніне шын берілген, өжет сезімнің иесі ретінде көрінсе, Сәлім де күштілерден жәбір көріп, өз ортасынан қуылып жүрген, сүйгеніне адал, қайсар жігіт. Кейін Қасымның Ғазизаны қолға түсіргенін білгенде, сүйгенін құтқару үшін ерлік күреске аттанады. Сезіміне беріктігі мен тақсаттарына жету жолындағы бербеткей өжеттігімен бұлардың мінез-құлқы да романтикалық дәреже деңгейіне көтерілген. Қаншама романтикалық көтеріңкілікпен суреттесе де, оның кейіпкерлерінің күрес, сезім әрекеттері шындықпен қабысып отырады.

Қорыта айтқанда «Медғат – Қасым» поэмасы тақырыбы жағынан да, құрылысы жағынан да кезіндегі қазақ әдебиеті үшін тың жаңалық болды. Мағауия әкесі Абай айтпағанды айтып, қазақ әдебиетінде романтикалық поэманың жаңа үлгісін әкеп қосты.

Бақылау сұрақтары.

1. Мағауия Абайұлының «Медғат-Қасым» поэмасының ерекшелігі.

Тақырып 1.12. Ақан Серінің өмірі мен шығармашылығының ерекшелігі.

XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген қазақтың әнші – ақындарының көрнекті өкілдерінің бірі – Ақан Қарамсаұлы.

Ақан 1843 жылы қазіргі Көкшетау облысының Айыртау ауданында Қоскөл деген жерде туған. Шын аты – Ақжігіт екен, ата-анасы еркелетіп, Ақан атандырып жіберген. 13 жасында әкесі Ақанды діни мектепке оқуға береді. Бірақ ұғымтал, сергек ойлы бала дүмше молданың шалдыр-шатпағына көнбей, оқуды тастап кетеді. Одан кейін Қызылжар қаласында Уәли дегеннің медресесінде екі-үш жылдай дәріс алған.

Ақынның өзгешелігі ит жүгіртіп, құс салып, аңшылық құрған. Маңайына әнші, палуан, түрлі өнерлі жастарды жинап, өнер жолына түскен. Қара торғай деген қыран құсы, Базар ала деген жүйрік иті болған. Әндері лирикаға толы, сөзі өткір, халық оны «сері» деп атаған. Ақанның әнге салып айтқан өлеңдері «Сырымбек», «Үш тоты», «Балқадиша».

«Мылтық пен мергеншілік» өлеңінде аңшылыққа құмар, мылтық атуды өнер еткен адамның психологиялық суретін жасайды. Өлең үш бөлімнен тұрады: бірінші бөлімде – жақсы мылтықтың қандай болу керек екендігі айтылады, екінші бөлімде – аң атқан мергеннің көңіл-күйін суреттейді, үшінші бөлімде – аң ату кезінде мергеннің ішкі сезімі айтылады.

Өлеңдері: «Балқадиша», «Мылтық пен Мергеншілік», «Құлагер», «Заман адамы», «Жақсының өзі өлсе де сөзі өлмейді». «Сұм заман өткір жанды қор қып баққан».

Әндері: «Сырғақты», «Сырымбет», «Балқадиша», «Көкжендет», «Маңмаңкер», «Құлагер».

Бақылау сұрақтары.

1. Ақан Серінің өмір жолы мен шығармашылығындағы ерекшеліктер.

Тақырып 1.13. Шәңгерей Бөкеевтің өмірі, шығармашылығы.

Шәңгерей - XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген қазақ жазба әдебиеті өкілдерінің бірі. Батыс Қазақстан облысының қазіргі Орда ауданында, Жасқұс құмында – Хан ордасында дүниеге келген. Атақты Жәңгір ханның немересі. Сейіткерей Шәңгерей бес жасқа келгенде қайтыс болады. Бірақ ауқатты ортада жетімдік көрмей өсіп, оқып, білім алады. Өнерге, өлең сөзге жас кезінен әуестенеді. Ордадағы медреседе, одан кейін училищеге түседі. Кадет корпусында оқып, орыс тілін үйренеді, мәдениетімен, әдебиетімен танысады. Самар губерниясында бітімші сот болып біраз жыл жұмыс істейді. Бірақ әкімшіл биліктің зорлығын, паракорлығын, алдамшылығын көріп, қызметін тастап еліне келеді. Орданың Көлборсы деген жерін меншіктеп, сәулетті үйлер, мектеп, медресе, мешіт салғызады. Сол мектепте туыстарының балаларын оқытып, білікті мұғалімдерді жұмысқа алады. Шәңгерей өз мекенінде оқшау өмір сүріп, аңшылықпен айналысты, саятшылық өнерін қызықтады. Ол әдебиет, өнер, ғылымға қызықты, бағалады. Орыс классиктерін, Лермонтовты, Гогольды сүйіп оқыды. Өзінің Мальцев деген суретші досына шеберхана ашып береді. Қазақ зиялыларының ұйымдастыруымен Оралда «Қазақстан» газетін шығаруға қаржылай көмек көрсетеді. Шәңгерейдің бай кітапханасы болған. Газет, журнал, ғылыми әдебиеттерді жаздырып алып оқыған.

Шәңгерей Бөкеев «Қара мұрт» атты роман, «Сұрау-жауап» атты көлемді әңгіме жазса керек, бірақ олар сақталмаған. Шәңгерейдің шығармалары өмірдің әр түрлі жағын қамтыған. Мысалы, жастарды оқуға, ғылыммен шұғылдануға шақырады. Бұрынғы өмір сүрген билер, хандар, ерлердің қайтып оралмайтынын жазады, кез-келген тірі жанның ажалдан құтылмасын, хан тұқымдарының билігінің шектеле бастағанын түсіндіреді. Бөкеев өмірдің қоғамдық шындығынан гөрі табиғатты, сұлулықты, әсемдікті жырлаған. Өлеңдерін көбіне махаббат, достық, саятшылық өнері жайында арнаған. Саятшылық өнерін жігіттіктің, жігерліктің белгісі деп санаған. Шәңгерей шығармашылығының басты ерекшелігі тұспалды бейне жасап, сол арқылы өлеңдерінің негізгі тақырыбын аша білуі.

Бақылау сұрақтары.

1. Шәңгерей Бөкеевтің өмірі, өлеңдеріне тоқталу

II бөлім XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіне шолу

Тақырып 2.1. Қазақ әліпбиінің атасы – Ахмет.

Ахмет Байтұрсынов 1872 жылы 5 қыркүйекте қазіргі Қостанай облысының Торғай жерінде дүниеге келген. Ол өз қолымен жазған өмірбаянында: «Мен Торғай уезінің Тосын болысындағы №5 ауыл қазағының баласымын. 1886 жылдан бастап, 1891 жылға дейін екі класстық Торғай орыс-қазақ училищесінде оқыдым. 1891 жылдан 1895 жылға дейін Орынбор орыс-қазақ мектебінде оқыдым. 1895 жылдан бастап Торғайдың әр жерінде, әр түрлі бастауыш училищелерде, ауылдық мектептерде істедім» - деп жазған екен.

Ахмет Байтұрсынов қазақ тілі мен әдебиетін зерттеген ғалым. Ол ең алдымен қазақ балаларына арналған әліппе жазды. Әліппе «оқу құралы» атпен 1912 жылы Орынборда басылады. Сонымен қатар ол мектепте қазақ тілін пән ретінде оқытатын оқулық жазады. Оны «тіл құралы» деп атап, 3 кітап етіп жазады. Бұл оқулықтан қазақ тілінің фонетикалық және драматикалық құрылымын талдап жазады. Ахмет Байтұрсыновтың әліппеге арнап жазған кәтаптары «Тіл – құрал», «әдебиет – танытқыш», «Оқу құрал», балалар әліппесі; Әліппе, «Сауат ашар». Ересектер әліппесі. Ахмет Байтұрсыновты қазақ әліпбиінің атасы деп бекер атамаған. Ахмет Байтұрсынов бұл кітаптарды қазақ халқының сауатын ашып, білімді халық болсын деп жазған.

Ахмет Байтұрсыновтың қазақ әдебиеттану ғылымына қосқан аса зор үлесі – 1923 жылы басылып шыққан «Әдебиет танытқыш» атты әйгілі еңбегі. Ахметтің осы кітапта тұңғыш рет қазақ тілінде түзген анықтамалар мен терминдері уақыт өтсе де өз құнын жойған емес. Кейінгі жазылған әдебиет теориясы жайлы зерттеулердің көбі осы еңбекке сүйенеді.

Бақылау сұрақтары.

1. «Қазақ әліпбиінің атасы – Ахмет» екенін дәлелдеу

«Маса» өлеңдер жинағы.

Ахмет өз ұлтының бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күресте бұқараның жүрегіне қозғау салар, ұйқысынан оятар қаруы - өлең сөз деп түсінді. Қазақ халқының тағдыры, бүгінгісі мен ертеңгісі Ахмет поэзиясының өзегі болды. Ол өзінің ағартушылық, демократтық, гуманистік идеяларын халқына поэзиялық тілмен жеткізуді қалады.

Ахмет Байтұрсыновтың өлеңдер жинағының «Маса» деп аталуы да тегін емес. Ол ұйқыда, саясаттан тыс жатқан халқының құлағына маса секілді ызыңдап келіп оятуды ойлады.

Ызыңдап ұшқан мынау біздің маса,

Сап-сары аяқтары ұзын маса.

...Үстінде ұйқтағанның айнала ұшып,

Қаққы жел қанаттары бұзылғанша,
Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен,
Қоймастан құлағына ызыңдаса?!

Ақын арманы – «адамдық диханшысы» болып халқына қызмет ету.

Адамдық диханшысы қырға шықтым,
Көгі жоқ, көгалы жоқ қорға шықтым.
Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім,
Көңілін көтеруге құл халықтың...

Бұл үзіндіде үлкен мұратты білдіріп тұр. «Көгалы жоқ, көгі жоқ» деп отырғаны сусыз қырда диханшы болу, адамдықтың тұқымын» ең – бұл оңай шаруа емес. Оның үстіне халқы еріксіз, біреуге құл болса... Автор осы қиын міндет жолына басын тігеді. Ақын өзі өскен ортаға, қазақ қоғамының қалпына сын көзімен қарап, көңілін жүдеткен, күйіндірген көкейкесті шындықты ашына сынайды.

«Маса» жинағы 1911 жылы Орынборда басылып шыққан. «Қырық мысал» 1909 жылы Петербургте басылып шыққан. Бұл мысалдарда тұтас халықтың әлеуметтік мәні бар тақырыптар (отаршылдық, әкімшілдік, зорлық пен зомбылыққа қарсы халық санасына қозғау ұялатып, қайрат пен жігерге, намысқа шақыратын) қозғалады. Бұған «Қасқыр мен тырна», «Ала қойлар», «Қасқыр мен қозы», «Аңдарға келген індет» т.б жатады.

Бақылау сұрақтары.

1. Ахмет Байтұрсыновтың «Маса», «Қырық мысал» жинақтарына тоқталу

Тақырып 2.2. Бақылау жұмысы. А. Байтұрсынов шығармашылығы.

А. Байтұрсынов - қазақ әдебиетінің атасы. (тестік бақылау)

Тақырып 2.3. М. Дулатовтың «Оян, қазақ» жинағының мазмұны.

Міржақыптың ақындық даңқын қазақ даласына таратқан – «Оян, қазақ!» жинағы. Бұл кітап татар, башқұрт оқымыстыларының назарын да аударды. Ақынның бұл өлеңін кімге арнағаны, не айтпақ болғаны кітаптың сыртында жазылған:

Көзіңді аш, оян қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал парам боп,
Қазағым, енді жату жарамас-ты, -
деген бір шумақ өлеңінен танылады.

«Оян, қазақ!» деген сөзі оның биік идеялық мақсаты, басты рухани нысанасы.

Ақын қазақ халқын оятамын деп маса болып шыққан А. Байтұрсыновқа қосылып, ұйқыда жатқан қазақ жұртына ой салмақшы. Ақынның А. Байтұрсыновқа қосылып, маса болып ызыңдап қазақ халқына ой салғанымен, олар қазақ жұртын мұсылманша ғылымдар оқып, дінімізді танып, надандардың көзін ашып, бізде адам баласымыз, тыныш жатпай, әрекет етуіміз керек. Өзіміздің дүниеден қажетті ақымызды алып, жерімізді, малымызды сақтау үшін, орысша оқып, өнерлі болайық – деп жазған. Бұл сөздердің астында бірталай ой жатыр. Мысалы мына мақалды алатын болсақ:

Міржақып Дулатов өз өлеңдерінде қазақ неліктен жеке ел болудан қалды деген сұраққа жауап іздейді. Ақын алдымен халық тағдырын ойлау, оның мүддесіне қызмет ету - әрбір саналы азаматтың басты парызына назар аударған. Оның:

Міржақып, неге отырсың қалам тартпай,
Бәйге алмас болғанымен жүйрік шаппай.

Шамаңды қадари – хал көрсетсеңші,
Байғұс-ау, оянсаңшы қарап жатпай, -

деуі – тек өз атына ғана айтылған сөз емес, жиырмасыншы ғасырдың көзі ашық жастарына арналған сөз. Осыдан әрі ақын туған халқының өз алдына ел басып, өзін-өзі билеген, төрт түлігі мыңғырған, көшпелі өмірін есіне алады. Бірақ ол өткеннің бәрі жақсы еді деп жоқтамайды. Қайта өткен заманның көлеңкелі жақтарын сыншыл көзбен, сарапшыл оймен таразыға салып, бүгінгі мүшкіл халіміздің бір себебін сол кездегі бейқамдық пен берекесіздіктен іздеген ақын.

«Оян, қазақ!» жинағы – осындай реалистік сипатымен күрес рухына, қацрат пен жігерге толы, ұлттық намыс пен сана – сезімді оятумен, ағартушылық – демократтық сипатымен құнды туынды.

Бақылау сұрақтары.

1. М.Дулатов «Оян, қазақ» жинағының мазмұнын ашу

Тақырып 2.4. М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романы

М.Дулатовтың өз дәуірі үшін маңызды ірі еңбегі ол – «Бақытсыз Жамал» романы. Ол 1910 жылы Қазан қаласында басылып шықты. Бұл қазақ әдебиетінде алғашқы романы болып саналады. Шығармада басты кейіпкер – Жамал, романдағы оқиғалар Жамал тағдырымен сабақтас өрбиді. Жамал әкесі Сәрсенбайдың мойнына бұршақ салып, құдайдан жалбарынып сұрап алған баласы. Шолпан - әкесінің бір перзентке зар болып жүріп үйленген екінші әйелі. Қиын кезеңде қызы үшін шырылдап отқа түсетін осы ана.

Заман өзгерістері қазақ ауылына жаңалық әкеледі. Соның бірі – қолға мал ұстап, балалардың сауатын ашу, хат таныту. Осындай әрекетке кіріскен Сәрсенбай да алақанға салып еркелетіп, тіпті ұл балаша киіндіріп қойған Жамалын молдаға оқуға береді. Жамалға қыл тұзақтай болып, әкесі мен Байжан арасындағы құдалық құрығы түседі. Жамал бір тойда Ғалимен танысады. Сөйтіп, бір-біріне ғашық болған екі жас, тез тіл табысады, хаттар жазылады. Ғали Жамалды алып қашып, қаладағы ниеттес татар байы Фатихулланың үйін паналайды. Бірақ екеуінің бақыты ұзаққа созылмайды. Аяқ астынан ауырған Ғали он үш күн төсек тартып, кенеттен дүние салады.

Жамалдың жалғыз қалуы еріксіз Байжан босағасына барып, Жұманнан зорлық көруі, қайғылы махаббат уын ішіп, оның боранды түнде адасып өлуге барған себептері шығармада сенімді суреттеледі.

Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романы алғашқы қазақ романы ретінде әдебиетімізде өзіндік ерекшелігімен көрінетін шығарма.

Бақылау сұрақтары.

1. «Бақытсыз Жамал» романының қазақтың алғашқы романы екеніне тоқталу

Тақырып 2.5. С.Көбеең өмірі мен ағартушылық жолы.

Спандияр Көбеев – Ы.Алтынсарин үлгісіндегі педагог – жазушы. Өз ұстазына еліктеп, ол ұстаздық қызметін ағартушылық ісін дамыту үшін пайдаланған, қазақ халқы

арасында озық елдердің мәдениетін, әсіресе, орыс әдебиетін насихаттаған. Сол арқылы Спандияр ұлы Абай мен Ы.Алтынсарин негізін салған қазақ әдебиетіндегі демократтық-ағартушылық бағытты әрі қарай жалғастырды және жаңа жағдайда лайықты дамытты. Спандияр 1878 жылы 1 қазанында бұрынғы Торғай облысы, Николай уезі, Обаған болысына қарасты №3 ауылда туған. «Менен бұрын бес баласы, бір қызы бар ата-анам мен туылғанда сірә қуана қоймаған» дейді жазушы. Өзім ес біліп қалған кезде анам маған «Сен аязды, күннің қаһарлы күні және мұқтаждық кезде дүниеге келгенсің» деп айтып отыратын.

Менің әкем Көбей – мұсылманша хат танып, қол өнерімен күн көрген адам. Оның бар ойы бізді оқытсам, осыларды білімді қылсам деп армандап жүретін. Ал анам Айтбоз өз ауылымызға сыйлы, сол ауылдың анасы болған.

Спандияр мектеп жасына жетіп қалған кезде ауылда Ы.Алтынсарин мектеп ашады деген хабарды естіп, сол мектепке оқытуды армандайды. Бірақ ол мектеп ісі ұзаққа созылып кеткен соң, Спандиярды ескіше оқуға береді. Бірақ ол көп оқымай, оқуды тастап кетеді. Себебі, онда тәртіп өте қатал болып, ұрып, соғып оқытқызған.

1887 жылы уәделі Ыбырай мектебі ашылады да, сол мектепке Ыбырайдың көмегімен сол мектепке орналасады. Оны 1892 жылы бітіреді. Содан кейін Қарағайлы деген жерде 4 жылдық болыстық мектепте, Қостанайдағы 2 жылдық орыс-қазақ мектебінде оқиды. Болашақ педагог бұдан әрі қарай оқып, мұғалім болуды армандайды. «Ыбырайдың өлімі, мені оқытушы боламын деген ынтамды басып бекітті» дейді ол. Қостанайдағы 2 жылдық курсқа түсіп, оны бітіріп, 1901 жылы мектеп мұғалімі болып шығады.

Жасынан Ыбырайдың ағартушылық, ұстаздық жолын үлгі тұтқан Спандияр енді мақсатына жеткенін өз естеліктерінде былайша еске алады.

«Алдымда туып - өскен ауылым. Мәдениетпен кенжеқылған қараңғы ауылым. Менің ендігі өмірім сол ауылда өтпекші. Сол ауылда қолымнан келгенше мәдениет шамшырағын жақпақшымын. Бір кездегі өзім сияқты, кіршіксіз таза, уыз тілекті жас-жеткіншектерді оқытып, олардың көзін ашып, ғылым жолына, мәдениет соқпағына түсіремін деп асығып келемін».

1903-1905 жылдар ішінде Спандияр Петропавл уезіндегі Нілді болыстық мектебінде істейді. 1905 жылы жазда Омбы қаласында бір айлық ауыл шаруашылық курсына оқиды. Бұдан кейін Спандияр Петропавлдағы екі сыныптық орыс-қазақ мектебіне орналасады. Онда 1910 жылға дейін мұғалім болып істейді. Осы жылдарда (1908/09) ол өзі Кішіқұмда бастап аударған Крылов мысалдарын көбейтіп, жөндеп, баспаға ұсынады. Ол аудармалары 1910 жылы қазанда «Үлгім тәржімә» деген атпен басылады.

Крылов мысалдарын кезінде Абай мен Ыбырай, одан кейін Спандиярдың замандастары А.Байтұрсынов пен Өтетілеуов аударған.

Бақылау сұрақтары.

1. С.Көбеевтің ағартушылық қызметі туралы

Тақырып 2.6. С.Торайғыровтың өлеңдері.

С.Торайғыров әлеуметтік оқиғалардың күрделі кезінде өмір сүрген, өз заманының шындығын табуға ұмтылған қазақтың белгілі ақыны. Алғашқы өлеңдері халықтың қараңғылықтағы күйден шығуына жастарды оқу білімге шақыруға арналады.

1. «Оқып жүрген жастарға»

2. «Оқуда мақсат не?»
3. «Шығармын тірі болсам, адам болып»
4. «Ендігі бет алыс» деген өлеңдері бар.

Ел ішіндегі әлеуметтік теңсіздікті көрсететін өлеңдері: «Қымыз», «Тұрмысқа», «Айт», «Бір адамға» өлеңдері.

«Тұрмысқа» деген өлеңінде келешектен үміт үзбеген романтикалық сезім күйін асқақ армандарын көрсетеді.

Шәкірт ойы

Қараңғы қазақ көгіне,
 Өрмелеп шығып күн болам.
 Қараңғылықтың көгінде
 Күн болмағанда кім болам?
 Мұздаған елдің жүрегін
 Жылытуға мен кіремін,
 деген өлеңінде ақын болашаққа сенім артады.

Бақылау сұрақтары.

1. С.Торайғыров өлеңдері

Тақырып 2.7. С. Торайғыровтың романдарының тақырыптық-идеялық сипаты.

«Қамар-сұлу» – ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ өмірінің шындығын жарқын да жан-жақты суреттеген шығарма. Жазушы мұнда аянышты қыз тағдырын мысалға келтіре отырып, негізінен феодалдық салтқа қарсы үн көтереді. Халықтың түбіне жетіп отырған қараңғылықты шенейді. Халықты надандық пен қараңғылықта ұстау үшін дінді бетіне перде етіп ұстап отырғандарды Сұлтанмахмұт ашына жазып, романның көп беттерін соларды әшкерелеуге арнайды. «Қамар-сұлу» романы өткен өмірді, ондағы әділетсіздікті реалистікпен суреттейді, романның еңбекші халықты надандыққа, феодалдық кертартпа салт-санаға қарсы күреске үндеуде ерекше маңызы бар. Роман проза мен поэзия араласуы түрінде жазылған. Онда, әсіресе, кейіпкерлерді мінездеу, портрет жасау, қатысушылардың біріне-біріне айтар сыр-ықыласы, көңіл-күйі өлең түрінде беріледі. Мысалы басты кейіпкер Қамарды:

Жіңішке сымға тартқан әні қандай,
 Балауыз балбыраған тәні қандай!
 Ақыл, ой, көрік түгел келіп,
 Толықсып толып тұрған сәні қандай.

деп суреттейді. Қамардың өлер алдындағы қоштасу сөзі де, молдамен айтысы, бақсылық сарындары – бәрі де өлеңмен айтылады. Қамар мен Нұрым тойында Ахмет айтқан «жар-жар» «зар-зар» үлгісінде жұмбақталып беріледі.

Қарт қара құс сұңқарға
 Қалайша тең зар-зар.
 Бірің-күнде, бірің-түн,
 Бір кемеге салсаң да,
 Сиысу жоқ зар-зар.

Сұлтанмахмұт мұндай тойдың зарлы күйін таныту үшін «жар-жар» орнына «зар-зар» айтқызады. Роман тұрмыс-салттың жан-жақты сипатын суреттейді. Қазақ әдебиетінде С.Торайғыров шығармашылығының маңызы ерекше.

«Кім жазықты» романы – өлеңмен жазылған роман. Романда XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында қазақ қоғамында өмір сүрген Тасболаттың үш ұрпақ буынының өмірі жалпы көрсетіледі. Жазушы қазақ ауылының тіршілігін, ел арасындағы салт-дәстүрді кеңінен қамтиды. Романның негізгі кейіпкерлері қазақтың билеуші топ өкілдері. Олар Тасболат, баласы Әжібай, немересі Қабыш. Олардың тәрбие алған ортасы, ел басқарудағы мінез-құлықтары – роман оқиғасының негізін құрайды. Романда орта шаруаның өкілі Байбол, ауылдағы жастар Әнуар, Күлтай бейнелері де жасалған.

Бақылау сұрақтары.

1. С.Торайғыровтың романдарының тақырыптық – идеялық сипаты

Тақырып 2.8. С.Дөнентаевтың мысал өлеңдері.

Сәбит Дөнентаев XX ғасырдың бас кезінде демократтық–ағартушылық әдебиеттің көрнекті өкілдерінің бірі. Жас кезінде ауыл молдасынан хат таныған. 1907-1908 жылдары Маралдыда Нұрғали деген молдадан төте жазумен білім алған. Одан кейін Павлодар қаласындағы Қасым қажының медресесінде оқыған, мұнда ол татар әдебиетімен танысады. 1913 жылы «Айқап» журналында С.Дөнентаевтың алғашқы өлеңі «Қиялым» жарық көреді.

Ақынның «Менің жайым», «Талап», «Замандастар», «Болашақ», «Биік тау» т.б өлеңдері бар.

С.Дөнентаевтың мысалдары: «Ауырған арыстан», «Көзі тоймайтын ит», «Екі теке» сатира үлгісінде жазылған.

«Ауырған арыстан» мысалының идеясы: біреуге ор қазсаң, өзің түсесің деген мағынамен жазылған.

«Көзі тоймайтын ит» деген мысал өлеңі өзінде бар нәрсені бағаламай, менде болса болды деген дүние қоңыз адамдарды сынап жазылған.

«Екі текеде» бірін-бірі сыйламай, екеуі де суға кеткен текелер туралы.

С.Дөнентаевтың сыншыл өлеңдерінде сатира үлгісі көп дамыған. Мазмұны қысқа өлеңдердің шебері атанған ақын, қазақ әдебиетінде өзіндік орнымен ерекшеленді. Мысал өлеңдері арқылы ақын өз қоғамындағы келеңсіз жайттарды, адамгершілікке жатпайтын мінез-құлықты әжуалап көрсетуді мақсат еткен.

Бақылау сұрақтары.

1. С.Дөнентаевтың мысал өлеңдері («Екі теке» т.б.)

Тақырып 2.9. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске байланысты туған өлең жырлардағы А.Иманов, Б.Әшекеев бейнесі, азаттық идеясының суреттелуі.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі аса бай халық әдебиетін туғызды. Оларды бұқаралық бағыттағы халық ақындары, ел ішіндегі өнер иелері шығарды, сол арқылы олар ақындық өнерін халық мүддесіне жұмсап, көтеріліске үндеген жалынды поэзия жасауға қатысты.

Көтеріліс әдебиетінің негізгі идеялық сарыны – халықтың теңдігі мен отаршылдықтан азат болуды аңсау. Осыған байланысты оның тақырыптары да сан алуан: халық

бұқарасының адам төзгісіз ауыр, аянышты халін суреттеу, 25 маусым жарлығының әділетсіздігін сынау, халықты азаттық жолындағы күреске үндеу, көтеріліс тұсындағы ерлікті, жеке адамдардың батырлығын дәріптеу болып келеді. Жанры жағынан олар өлеңдер мен жырлар, поэмалар мен дастандар, толғаулар түрінде туды. Сондықтан да бұл әдебиет XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің тарихи маңызды бір саласы болып табылады.

Батыр дегеніміз – халықтың ең жақсы қасиеттерін бойына сіңірген, сол халықтың ой-арманы мен мұңын көздеген ерлер. Қиыншылықтан да тайынбайтын, халық үшін жанын, қанын қиюға дайын, халықтың адал туған ержүрек ұлы Амангелді осындай адам.

Иса Даукебаевтың «Бекболат» атты поэмасы – 1916 жылғы көтеріліс туғызған шығармалар ішіндегі ең көрнектілерінің бірі. Поэманың оқиғасы бай, сюжеті шынайы. Оқиғаның даму сатылары барған сайын шиеленісіп қайғылы, қатерлі жағдайлар мен ерлік қатарласа суреттеліп отырады. Мұнда патшаның 25 маусымдағы жарлығының қазақ даласына жетуі, халықтың көтеріліс жасауға бел байлауы, патша үкіметінің жергілікті ұлықтарының бұған қарсы әрекеті, елге әскер шығуы, көтерілістің күшпен басылып, Бекболаттың қолға түсуі баяндалады.

Осы жылдарды сипаттайтын шығармалар Ж.Жабаев, О.Шипин, С.Есенбаев, К.Жолдыбаев, И.Дәукебаев өлең – жырларынан, дастандарынан көрінеді.

Бақылау сұрақтары.

1. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне байланысты туған өлең жырлардағы А. Иманов, Б.Әшекеев бейнелері, азаттық идеясының суреттелуі

Тақырып 2.10. Мағжан Жұмабаевтың өмірі, өлеңдерінің ерекшелігі, «Мен кім?», «Сағындым» өлеңдерін талдау.

Қазақ поэзиясында лирикасының сыршылдығымен әдебиет әлеміне өшпес мұра қалдырған ұлы ақын – Мағжан Жұмабаев.

Ақын 1893 жылы Солтүстік Қазақстан облысы, қазіргі Жұмабаев ауданының Мағжан ауылында дүниеге келген. Өз ауылында молладан мұсылманша сауатын ашады. Одан соң Қызылжардағы медресеге түседі. Мағжан 1910 жылы М.Дулатовпен кездеседі. Міржақып Мағжанның орысша сауатын ашқан адам.

Мағжан 1911-1917 жылдары Уфадағы атақты «Ғалия» медресесінде оқиды. Сол тұста татар жазушысы Ғалымжан Ибрагимовпен танысып, ақындық өнер жолына біржола бет бұрады. Ол Омбыдағы мұғалімдер семинариясын бітірді. Мағжан алғашқы өлеңін 12 жасында жазады. Көп ұзамай жас ақынның «Шолпан» атты өлеңдер жинағы жарық көреді. Содан бастап М.Жұмабаев қазақ әдебиетінің поэзия көгінде жарқыраған жарық жұлдызына айналады.

М.Жұмабаев 1917 жылдан бастап «Алаш» қозғалысына белсене араласады. 1921 жылы Қызылжарда «Бостандық туы» газетінде редактор болып істейді. 1922 жылы Ташкент қаласына барып «Ақжол» газетінде, «Шолпан» журналында қызметтер атқарады.

1936 жылы ол Қызылжар қаласындағы мектепте орыс тілі мен әдебиетінен сабақ береді. 1937 жылы Алматыға келеді. 1937 жылдың 30 желтоқсанында қайтадан жазықсыз тұтқындалып, 1938 жылдың 19 наурызында атылады.

«Сағындым» өлеңін ақын түрмеде отырғанда жазады. Өлеңде қара жерді, туған елді сағыну сезімі ерекше берілген.

«Мен кім?» өлеңінде Мағжанның ерекшелігі, романтик ақын екені байқалады. «Арыстанмын, жолбарыспын, көкте – күнмін, жерде - желмін» деген метафора сөздерді қолдану арқылы ақынның мінез ерекшелігі, ештеңеден, ешкімнен жасқанбайтын мінезі «Халық жауы» емес нағыз халық ұлы екені байқалады.

Ақынның бұдан басқа «Түркістан», «Орал тауы», «Сүйемін», «Сен сұлу», «Толқын», «Жел» т.б. өлеңдері бар.

Бақылау сұрақтары.

1. М.Жұмабаев өмірі өлеңдерінің ерекшелігі «Мен кім?», «Сағындым» өлеңдерін талдау

Тақырып 2.11. М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасындағы Баян батыр мен тұтқын қыз бейнелері.

Поэманың ең басты жетістігі – Баян батырдың шынайы көркем образының жасалуы. Ол Сыздықтай, Кенесарыдай, Қорқыттай аңызбен, ертегімен байланысты кеткен бейне емес, өмірдің шынайы шындығынан жаралған толыққанды тұлға. Баянды алғаш хан Абылай сипаттауынан танымыз. Жорық алдындағы хан кеңесіне Баян келе алмай қалады. Бір жорықта қолға түскен қалмақ қызының аянышты тағдыры себебімен Батыр Баян хан кеңесіне кешігеді. Қолға түскен қалмақ қызына Батыр Баянның туған інісі Ноян ессіз ғашық болады. Екі жас уәде бойынша, қалмақ еліне қашуға тәуекел етеді. Бұған қатты ашуланған, күйінген батыр Баян ашу үстінде қуып жетіп, екеуін де өлтіреді. Поэманың осы арадағы суреттеуінде Батыр Баянның психологиялық портреті мен ішкі мінездемесі, оның інісі Ноянға қатысы арқылы терең аша түседі. Бар ақылы сезімінде жүрген ғашықтықтан естен танған жас Ноянның сұлу қыздың «Сиқыр» сөзіне көзсіз көбелектей елітіп, елінен безіп, соңына еруі қай жағынан болса да нанымды, шындықтан алыс емес. «Сұм сұлудың» осы бейнесі Ноян түгілі Баянның жүрегіне де шоқ түсіріп, ақылын ашуға жеңдіртеді. Поэмадағы Батыр Баян бейнесі де, тұтқын қыз бейнесі де аса шеберлікпен сипатталған.

Бақылау сұрақтары.

1. М.Жұмабаев поэмаларының сипаты.

2. М.Жұмабаев «Батыр Баян» поэмасындағы Баян батыр мен тұтқын қыз бейнелері

Тақырып 2.12. Бақылау жұмысы. Мағжан Жұмабаевтың өлеңдеріндегі романтизм.

Тақырып 2.13. Ж.Аймауытовтың өмірі мен шығармашылығы.

Жүсіпбек Аймауытов қазақ әдебиеті мен мәдениетінде ақын, драматург, әнші, журналист-публицист, сазгер, ғалым, психолог ретінде танылады.

Ж.Аймауытов 1889 жылы қазіргі Павлодар облысы, Баянауыл ауданында туған. Аймауыт өзіндік шағын күн көрісі бар момын шаруа адамы болған.

Ж.Аймауытов қазақтың біртуар перзенттері – А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Дулатов секілді саңлақтармен бірқатар әлеуметтік өмірге де, әдебиет әлеміне де ерте араласқан.

Жүсіпбек алғашқы білімді ауыл шаруашылығына байланысты алған. Сонан кейін Баянауылда, Павлодарда орыс-қазақ мектептерінде оқиды. Семейдегі мұғалімдер семинариясын бітіреді. Алашордамен тығыз қарым-қатынаста болады. Біраз жылдар халық ағарту саласында қызмет істейді, кейін біртіндеп баспа, әдебиет әлеміне ауысады. «Қазақ тілі» газетінің редакторы болып, «Ақ жол» газетінің редакциясында қызмет атқарады.

1926-1929 жылдары Шымкент Педагогикалық техникумда оқытушы, директор қызметін атқарған.

Алғашқы романы – «Қартқожа», 1926 жылы Қызылорда қаласында басылып шықты. Романда революция қарсаңы, 1916 ж және одан кейінгі жылдардағы қазақ халқының тағдыры көрсетілген. Ж.Аймауытовтың ең ірі туындысы – «Ақбілек» романы. Романда азамат соғысы жылдарында қазақ қызының басынан кешкен қайғылы тағдыры, кеңестік кезеңде теңдікке қол жеткізген өмірі суреттелген. Тағы бір көлемді туындысы – «Күнікейдің жазығы» атты повесі. Шығарма әйел теңсіздігі тақырыбында жазылған. Ж.Аймауытовтың драматургия саласында 1926 жылы «Қанапия – Шәрбәнұ» пьесасы Мәскеуде басылып шығады. «Ел қорғаны» 1925 жылы Ташкентте басылып шығады. Пьесалардың ішіндегі көлемдісі, мазмұндысы 1926 жылы Семейде басылып шыққан – «Шернияз» драмасы. Шернияздың түп-тұлғасы, прототипі – ақын С.Торайғыров «Қанапия – Шәрбәнұ» пьесасында 16 жылдың оқиғасын көрсетеді. Негізгі тартыс бірін-бірі сүйген екі жастың қосыла алмауына байланысты.

Бақылау сұрақтары.

1. Ж.Аймауытов өмірі мен шығармашылығы.

Тақырып 2.14. Ж.Аймауытовтың «Қарт қожа», «Ақбілек» драмалық шығармаларын талдау.

Ж.Аймауытовтың алғашқы романы «Қартқожа» 1926 жылы Қызылорда қаласында басылып шықты. Романда революция қарсаңы мен одан кейінгі жылдардағы қазақ халқының жаңа өзгерістері баяндалады. Мұндағы мақсат – қоғамдағы өзгерістерді қарапайым адамның көзқарасы, қабылдауы арқылы көрсету. «Қартқожа» романы – автор қиялынан емес, болған оқиға негізінде жазылған. Жүсіпбек Аймауытов өмір шындығынан алынған оқиғаны көркемдік қиялмен ұштастыра отырып, дәуір келбетін ашатын шығарма қылып жазды. Романның бас кейіпкері - өмірде болған, ұзақ жылдар ұстаздық етіп, кейін репрессияға ұшыраған Қартқожа Жананұлы деген азамат.

Ж.Аймауытовтың тағы бір керемет романы – «Ақбілек». Романда азамат соғысы жылдары қазақ қызының басынан кешкен қайғылы тағдыры мен кеңестік кезеңде қол жеткізген өмірі суреттелген. Өз заманының ең бір құбылмалы тұсында сынға түскен қарапайым қазақ қызының жігер – қайраты мен ақыл – парасаты арқасында өз ортасынан озып шығып, биік қоғамдық сатыға көтерілуі көркем бейнеленген.

Романның бас кейіпкері Ақбілек - әке-шешесінің көзінің ағы мен қарасындай ерке өскен, ажарына ақылы сай елге сыйлы ару. Бұл туралы сөз болмағанымен, біз Ақбілекті осылай қабылдаймыз. Ол романдағы қат-қабат оқиғалар тұсында әр кезде-ақ сезіліп тұрады. Кейіпкердің жан дүниесі, өз басынан өткерген қиындығы мен қияметі жетерлік оқиғалар барысында ашылады.

«Ақбілек» романы – қазақ халқының ұлы өзгерістер тұсында көрген қасірет – тауқыметін, қорлық-зорлығын, жаңа өмірге бет бұрысын қарапайым қазақ қызының тағдыры арқылы кең көлемде көрсеткен туынды.

Бақылау сұрақтары.

1. «Қарт қожа», «Ақбілек» романдары, драмалық шығармалары туралы

Тақырып 2.15. С.Сейфуллин – күрескер ақын.

Сәкен Сейфуллин 1894 жылы қазіргі Қарағанды облысының Жанарқа ауданында дүниеге келген. 1908-1913 жылдары Ақмолада Приходская школада, қалалық училищеде, 1913-1916 жылдары Омбы мұғалімдер семинариясында оқыған. Жас дарын қазақ фольклорын, Абай шығармаларын, орыс, Еуропа әдебиеттерін, классикасын игеруге талаптанды. 1914 жылы 20 жасар семинарист С.Сейфуллиннің «Өткен күндер» атты өлеңдер жинағы Қазан қаласында басылып шығады.

С.Сейфуллин ХХ ғасырдың басында Қазақстанда болған саяси күреске белсене қатысады. Ақын «Асау тұлпар», «Домбыра» (1924ж), «Экспресс» (1926ж) атты өлең, поэмалар инағын жариялап, «Көкшетау» поэмасын (1922ж) жазған. С.Сейфуллиннің 1927 жылы «Тар жол, тайғақ кешу» атты мемуарлық романы, 1928 жылы «Жер қазғандар» повесі, 1933 жылы «Альбатрос» (поэма) т.б. кітаптары жарияланды. Сәкеннің жинап, құрастырумен ауыз әдебиетінің көптеген нұсқалары жарияланған. «Көкшетау», «Қызыл ат», «Айша» т.б шығармалары орыс тілінде аударылған. С.Сейфуллин 1938 жылы сталиндік репрессияға ұшырап, опат болды Күрескер ақын кейіннен ақталып, шығармашылығы ел-жұртымен қайта қауышты.

Бақылау сұрақтары.

1. С.Сейфуллин – күрескер ақын.

Тақырып 2.16. С.Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасын талдау (Адақ, Қалмақ қызы)

Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасы – ақынның аса көрнекті шығармаларының бірі. Поэмада сұлу Көкшетаудың көз тартар табиғаты мен осы жерде болған оқиғаларға, атақты адамдарға шолу жасалады.

Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасында «әнші ақындар» бөлімінде Көкшетау аймағында өмір сүрген ақындар мен әншілер: Балуан Шолақ, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Біржан сал портретін жасаған. Автор Көкшетаудың бүгіні мен болашағы туралы жазады. Поэманың композициясы күрделі, бірнеше сюжеті бар, бірнеше образдар суреттелген (Адақ, Қалмақ қызы, Абылай хан т.б).

Қалмақ қызының қазақ батырларына қойған үш шарты:

шың басындағы орамалды атып түсіру (Оқжетпес оқиғасы)

төрт жігітті арқалап жартасқа шығу (Жеке батыр)

жұмбақ шешу (Жұмбақтас)

Адақ деген батырдан басқа бұл үш шартты ешкім орындай алмайды. Адақ шыңның басындағы орамалды атып түсіреді. Төрт жігітті арқалап жартасқа шығады. Жұмбақты шешеді. Жұмбақтың шешуі қалмақ қызының басқа жерде атастырған сүйетін жары бар

екенін ашады. Адақ қалмақ қызын бостандыққа жібереді. «Көкшетау» поэмасында сұлу табиғат, сол тұстағы қазақ халқының өмірі жайлы бейнеленген. Поэмада табиғат сұлулығынан басқа, зұлымдықты махаббат жеңеді деген идея бар.

«Көкшетау» – Сәкен Сейфуллиннің ең ірі туындыларының бірі. Поэма 4 бөлімнен, 47 тараудан тұрады.

Бақылау сұрақтары.

1. С.Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасындағы Адақ бейнесін талдау.

Тақырып 2.17. Бейімбет Майлин әңгімелері, драмалық шығармалары.

Бейімбет Майлин (1894-1938)

Бейімбет Майлин – көрнекті ақын, прозаик, драматург. Оның поэзиялық, прозалық, драмалық шығармалары қазақ әдебиетінің алтын қорынан орын алады.

Бейімбет (Бимағамбет) Жармағамбетұлы Майлин 1894 жылы қазіргі Қостанай облысы, Таран ауданында туған. Ол 1910-1912 жылдары медреседе оқиды. 1913 -1914 жылдарда Троицк, Уфа қалаларында оқуын жалғастырады. 1914 жылы алғашқы туындысы «Шұғаның белгісі» повесін жариялайды. 1922 жылдан бастап баспасөз қызметінде болады. 1934-1937 жылдарда «Қазақ әдебиеті» газетінің бас редакторы.

Мәселен, «Сексен сом» атты әңгімеде бас кейіпкерлердің кедей екені айтылмайды, суреттелінеді: «Егеубай ертеңгі шайын ішіп, тысқа шықты. Жапырайған қорасының құлап жатқан бұрышы көзіне шалында. Көк шолақ ат Егеубайды танып, жем іздеп оқыранып қойды».

Осылар – жай сөз емес, жанды сурет. Егеубай тысқа шығып еді, көргені – жапырая құлаған қора, мал дегенде көзге ілінгені – жалғыз ат, үйге кірсе – қатыны Егеубайдың тозған киімін жамап отыр, естігені – қатынының: «Осы үйде бүгін бір түйір шай жоқ», - деген сөзі.

Жазушының «Күлпашы»- осы тектес шындықты бейнелейтін туынды. Онда Бейімбет 1920-1921 жылдардағы аштық суретін бір отбасының тағдыры арқылы ашады.

Ал «Аштық құрбаны» (1927) әңгімесінде бір семьяның аштыққы ұшырап, қызын байға тоқалдыққа беру арқылы ғана бұл зұлматтан құтылғанын көрсетеді.

Бейімбеттің өмір сүрген дәуірі - әлеуметтік өзгерістерге толы қоғамдық жүйенің алмасуы іске асқан қайшылықты кезең. Бір тап биліктен қуылып, екінші тап оның орнына билікке ұмтылып жатты.

Қысқасы, Бейімбет әңгімелерінде ауылада болып жатқан күрделі оқиғалардың бәрі дерлік сөз болып, суреткердің қаламына ілігіп отырды. Бейімбеттің бұл қасиетін Мұхтар Әуезов: «Бейімбет әңгімелерін қазақ ауылында болған өмірдің ұзақ көркем шежіресі деуге болады», деп әділ бағалаған.

Драматургиясы. Бейімбет – қазақ драматургиясының негізін қалаушы жазушылардың бірі. Қазақ драматургиясында комедияның алғашқы үлгі – нұсқалары трагедиямен қатар пайда болды.

Егер қазақ драматургиясында трагедия жанрының тууы Мұхтар Әуезовтің шығармашылығымен басталса, комедияның қазақ сахнасында көрінуі жазушы Бейімбет Майлиннің шығармашылығымен тікелей байланысты.

Бейімбет Майлин – қазақ драматургиясындағы комедия жанрының негізін қалаушылардың бірі.

Жазушының қаламынан туған: «Амангелді», «Жалбыр», «Біздің жігіттер», «Майдан», «Талтаңбайдың тәртібі», «Шұға» атты көлемді де көрнекті шығармалары – қазақ әдебиетінің драматургия саласындағы үлкен табысы.

Бейімбет Майлиннің отызыншы жылдардағы драматургиясының негізгі тақырыбы – 1916 жылғы ұлт- азаттық қозғалысы («Жалбыр» атты операға жазылған либеретто), Қазан революциясы мен азамат соғысының қазақ даласындағы көрінісі («Амангелді», «Біздің жігіттер»), ірі байларды конфискулеу негізінде ауыл кедейлерін колхозға ұйымдастыру мәселесі («Майдан», «талтаңбайдың тәртібі»), әйел бостандығы («Шұға»).

Бейімбет колхоздастыру дәуіріндегі ауыл кедейлерінің өмірін суреттеуге арнап, «Майдан» драмасын жазды.

Бақылау сұрақтары.

1. Б. Майлин әңгімелері, драмалық шығармалары.

Әлеуметтік лирикасы.

Б. Майлин – поэзия, проза, драматургия саласында бірдей жемісті еңбек етті. Ол көркемдік жағынан құнды, көлемі жағынан мол, тәрбиелік мәні зор мұра қалдырды. Оның өлеңдері мен поэмаларында, әңгімелері мен очерктерінде новеллалары мен фельтондарында, повестері мен романдарында, скетчтері мен пьесаларында қалың бұқараның өмірі суреттеледі.

Б. Майлин дүниетанымдық мәні бар өлеңдер жазды. Оның өлеңдеріндегі Мырқымбайдың типтік бейнесі – қазақ әдебиетіндегі еңбек адамы бейнесін жасаудың үлгісі.

Б. Майлиннің атақты «Шұғаның белгісі» және «Раушан - коммунист» атты повестері қазақ әдебиетінің табысы.

Б. Майлин қаламынан «Майдан», «Талтаңбайдың тәртібі», т.б. тәрізді пьесалар туды.

Ауыл шындығының жыршысы. Б. Майлин ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстанда ауыл өмірінде болған өзгерістерді өзінің өлеңдерінде жан – жақты суреттейді. Ақын өзінің идеясын жалпы айтпай, нақты бір кейіпкердің тағдырын суреттеу арқылы ұсынады. Осы орайда, ақынның Мырқымбай деген кейіпкердің айналасында жазған бір топ өлеңдерді идеялық тақырыптық ортақтығымен цикл құрайды.

Қысқасы, Бейімбет поэзиясындағы Мырқымбай – бүкіл ауыл кедейлерінің басынан кешкен тарихын баяндап беретін, оның санасында болған өзгерістерді көз алдына елестете алатын шебер жасалынған жиынтық бейне.

Бейімбет – ауыл өміріне арналған көптеген сюжетті өлеңдер жазған ақын. Оның әрбір қысқа өлеңдеріне бір поэманың мазмұны сыярлық. Қайсыбір өлеңін алмайық, оның оқиға желісі, идеялық мазмұны, кейде тіпті, бас және қосалқы кейіпкерлері де бар деуге болады. Мұның өзі ақынның лирика шебері екендігін танытады.

Ауылдағы өзгерістерді көрсетуге Б. Майлин әзіл – қалжың мен сатираны шебер қолданады.

Сонымен, төңкерістен бұрынғы және кейінгі жылдардағы ауыл шындығының – Бейімбет поэзиясының ең басты маңызды тақырыбы екенін айқындайды.

«Майданда» қызықты да тартымда жасалынған көркем образдың бірі- Зәуре. Зәуре де кеңес заманы тұсында сауатын ашқан әйел. Драматург Зәуренің өсу жолдарын суреттейді, ол жаңа құрлысқа тікелей араласқан әйелдердің әкімдердің бірі саналады. Пьесаның алғашқы көріністерінде – Зәуре үй – ішінің кішігірім шаруасына жетік, қарапайым әйел. Баласын сүйеді, Әліштің ақ көңіл аңқаулығын да жақсы біледі, сол үшін де оны қатты қадірлеп, құрметтейді. Оқиға тартысы үстінде әрбір көрініс сайын оның ширай түскенін сеземіз.

Зәуренің өз күйеуі Әлішпен қарым – қатынасы да қызық. Әліш ақ көңіл, аңқау әрі ашықауыздық әлсіздігі бар. Оны тап жаулары талай рет әйеліне айдап салып, Зәуренің ел арасындағы беделін түсірмек болады., бірақ Зәуре оның түсінеді, сондықтан ашулану орнына Әлішке мәселенің мәнжайын түсіндірумен болады. Зәуре де, Әліш те шынайы бейнелер.

Пьеадағы Бекболат, Көдебай, Мамық, Демесін тәрізді ұнамсыз кейіпкердердің бейнелері қызықты штрихтармен шынайы бейнеленген.

Бекболат қастандық құратын, ақыл –айла, зұлымдықтың иесі екендігін танытса, Көдебайдың да өз қулығы өзіне жетерлік. Тілі мен жағына сүйенген ол талай қулық – сұмдығын іске асырады. Аңқау Әлішті те неше құбылтып, Зәуреге айдап салып, бұзып жүрген –Көдебай.

«Майдан» - Бейімбет драматургиясындағы шоқтығы биік, көркемдігі жоғары пьеса.

Қорыта айтқанда, Бейімбет Майлин – қазақ әдебиетінің барлық жанрының да негізін қаласқан үлкен суреткер.

Б. Майлин 1938 жылы репрессияда жазықсыз атылады.

Бақылау сұрақтары.

1. Әлеуметтік лирикасы.

Тақырып 2.18. Б.Майлиннің қазақ әдебиетінде алатын орны.

Б. Майлин дүниетанытқыштық мәні бар өлеңдер жазды. Оның өлеңдеріндегі Мырқымбайдың типтік бейнесі – қазақ әдебиетіндегі еңбек адамы бейнесін жасаудың үлгісі.

Б. Майлиннің атақты «Шұғаның белгісі» және «Раушан - коммунист» атты повестері қазақ әдебиетінің табысы.

Бейімбет Майлин – көрнекті ақын, прозаик, драматург. Оның поэзиялық, прозалық, драмалық шығармалары қазақ әдебиетінің алтын қорынан орын алады.

Бейімбет (Бимағамбет) Жармағамбетұлы Майлин 1894 жылы қазіргі Қостанай облысы, Таран ауданында туған. Ол 1910-1912 жылдары медреседе оқиды. 1913 -1914 жылдарда Троицк, Уфа қалаларында оқуын жалғастырады. 1914 жылы алғашқы туындысы «Шұғаның белгісі» повесін жариялайды. 1922 жылдан бастап баспасөз қызметінде болады. 1934-1937 жылдарда «Қазақ әдебиеті» газетінің бас редакторы қызметін атқарады.

Б. Майлин 1938 жылы репрессияда жазықсыз атылады.

Б. Майлин – поэзия, проза, драматургия саласында бірдей жемісті еңбек етті. Ол көркемдік жағынан құнды, көлемі жағынан мол, тәрбиелік мәні зор мұра қалдырды.

Бақылау сұрақтары.

1. Бейімбет Майлиннің қазақ әдебиетінде алатын орны.

«Майдан» пьесасына тоқталу.

Драматургиясы. Бейімбет – қазақ драматургиясының негізін қалаушы жазушылардың бірі. Қазақ драматургиясында комедияның алғашқы үлгі – нұсқалары трагедиямен қатар пайда болды.

Егер қазақ драматургиясында трагедия жанрының тууы Мұхтар Әуезовтің шығармашылығымен басталса, комедияның қазақ сахнасында көрінуі жазушы Бейімбет Майлиннің шығармашылығымен тікелей байланысты.

Бейімбет Майлин – қазақ драматургиясындағы комедия жанрының негізін қалаушылардың бірі.

Жазушының қаламынан туған: «Амангелді», «Жалбыр», «Біздің жігіттер», «Майдан», «Талтаңбайдың тәртібі», «Шұға» атты көлемді де көрнекті шығармалары – қазақ әдебиетінің драматургия саласындағы үлкен табысы.

Бейімбет Майлиннің отызыншы жылдардағы драматургиясының негізгі тақырыбы – 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы («Жалбыр» атты операға жазылған либеретто), Қазан революциясы мен азамат соғысының қазақ даласындағы көрінісі («Амангелді», «Біздің жігіттер»), ірі байларды конфискелеу кезінде ауыл кедейлерін колхозға ұйымдастыру мәселесі («Майдан», «Талтаңбайдың тәртібі»), әйел бостандығы («Шұға») туралы жазылған.

Бейімбет колхоздастыру дәуіріндегі ауыл кедейлерінің өмірін суреттеуге арнап, «Майдан» драмасын жазды.

Б. Майлин қаламынан «Майдан», «Талтаңбайдың тәртібі», т.б. тәрізді пьесалар туды.

«Майданда» қызықты да тартымды жасалынған көркем образдың бірі- Зәуре. Зәуре де кеңес заманы тұсында сауатын ашқан әйел. Драматург Зәуренің өсу жолдарын суреттейді, ол жаңа құрылысқа тікелей араласқан әйел әкімдердің бірі саналады. Пьесаның алғашқы көріністерінде – Зәуре үй-ішінің кішігірім шаруасына жетік, қарапайым әйел. Баласын сүйеді, Әліштің ақ көңіл аңқаулығын да жақсы біледі, сол үшін де оны қатты қадірлеп, құрметтейді. Оқиға тартысы үстінде әрбір көрініс сайын оның ширай түскенін сеземіз.

Зәуренің өз күйеуі Әлішпен қарым-қатынасы да қызық. Әліш ақ көңіл, аңқау әрі ашық ауыздық әлсіздігі бар. Оны тап жаулары талай рет әйеліне айдап салып, Зәуренің ел арасындағы беделін түсірмек болады, бірақ Зәуре оны түсінеді, сондықтан ашулану орнына Әлішке мәселенің мән-жайын түсіндірумен болады. Зәуре де, Әліш те шынайы бейнелер.

Пьесадағы Бекболат, Көдебай, Мамық, Демесін тәрізді ұнамсыз кейіпкердердің бейнелері қызықты штрихтармен шынайы бейнеленген.

Бекболат қастандық құратын, ақыл-айла, зұлымдықтың иесі екендігін танытса, Көдебайдың да өз қулығы өзіне жетерлік. Тілі мен жағына сүйенген ол талай қулық – сұмдығын іске асырады. Аңқау Әлішті де неше құбылтып, Зәуреке айдап салып, бұзып жүрген – Көдебай.

«Майдан» - Бейімбет драматургиясындағы шоқтығы биік, көркемдігі жоғары пьеса.

Қорыта айтқанда, Бейімбет Майлин – қазақ әдебиетінің барлық жанрының да негізін қаласқан үлкен суреткер.

Бақылау сұрақтары.

1. «Майдан» пьесасына тоқталу.

Тақырып 2.19. Ілияс Жансүгіровтің өмірі мен шығармашылығы, лирикасы.

Ілияс Жансүгіров (1894-1938)

Ілияс Жансүгіров - әдебиеттің барлық жанрында бай мұра қалдырған жазушы. Ақынның көркем шығармаларының танымдық, тәрбиелік мәні үлкен. Олар оқырманға эстетикалық ләззат береді, ойын дамытады, сезімін оятады, гуманистік, адамгершілік идеяларын дарытады.

I. Жансүгіров 1894 жылы қазіргі Алматы облысы, Ақсу ауданында туған.

I. Жансүгіровтың ақындық дарынының ашылуына Абай өлеңдері ықпал етеді. Абайдың өлеңдер жинағымен 1916 жылы танысқан Ілияс өлеңді қалай жазу керектігі туралы қатты ойлана бастайды. «Оған шейінгі көрген, оқыған әдебиеттің бәрін Абай кітабы жоққа шығарғандай болды», - дейді Ілиястың өзі және «Ойым ояна бастады, қанбай, қайта-қайта оқи беретін болдым. Жүрегім жаңалық сезгендей болды. Жазуға талабым оянды»-дейді.

1920 жылы Алматыда, одан кейін Ташкентте мұғалімдер даярлайтын 1928 жылы Мәскеудегі Журналистика институтын бітіреді. Қазақстан Жазушылар ұйымын басқарады. «Қазақстан» баспасының директоры қызметін атқарады. Ақын 1938 жылы репрессия құрбаны болады.

Ілияс – лирик ақын. Ілияс – үлкен лирик ақын. Ақын айнала қоршаған ортаның ғажап сұлулығын жырлады. «Ағынды менің, Ақсуым», «Жаз», «Ауылдың алды айдан көл» және т.б. өлеңдерінде туған жер суретін жасайды.

Жайлауым желді қарағай,
Жайлауында елі жарасқан.
немесе

Ауылдың алды айдын көл,
Айдын көлде шағала.
Айдын көлді жағалай,
Айнала қонған қалың ел, -

деп, табиғат пен ел өмірін байланыстырып суреттейді.

Ілиястың табиғат лирикасы ішіндегі ерекше шығармасы – «Жетісу суреттері» өлеңі. Жетісу тауларын, Жетісу өзендерін жырлайды. Жетісуда мекендейтін жан – жануарлар жөнінде баян етеді, онда өсетін ағаштар мен шөп түрлерін сипаттайды. Өлеңмен берілген мұндай суреттер Жетісудың майлы бояумен салынған үлкен полотносындай әсер етеді. Сондықтан да ұлы жазушы Мұхтар Әуезов: «Мен Ілиясты бұрын да білуші едім, өлеңдерін де оқып жүретінмін. Бірақ оның шын мағынасындағы дарынды ақын екенін мойындағаным сол – «Жетісу суреттері» өлеңін оқығаннан кейін», - деп жазған (1929 жылы).

Ілияс жырлары – қазақ халқының этнографиялық шежіресі іспетті. Ақын жеке затты, тұрмыс –салт құралдарын, тіпті техника түрлеріне дейін (трактор, экскаватор) көркем сөзбен, шебер бейнелеген көптеген өлеңдер жазған.

Бақылау сұрақтары.

1. Илияс Жансүгіровтың өмірі мен шығармашылығы, лирикасы.

Тақырып 2.20. I. Жансүгіровтің поэмаларына жалпы сипаттама

I. Жансүгіров поэма жанрында да айрықша жемісті еңбек етіп, он беске жуық поэма жазған. Ол халық басынан өткерген кешегі тарих пен бүгінгі заманды байланыстыра суреттейтін «Дала» поэмасын жазды.

«Дала» поэмасында қазақ халқының өмір – тарихындағы бірнеше кезеңдер камтылады. Жалпы, I. Жансүгіров шығармаларында Дала – халақ бейнесінде алынатын тұрақты кейіпкер. Мұнда Дала – символдық кейіпкер.

Жүрегім, жырым сенікі
Кеңесті далам, кең далам.
Тудым, өстім, өсейдім,
Ен далам – анам, мен – балаң.

деп, ақын өзін дала перзенті етіп көрсетеді.

Ақын тарихи оқиғаларды бір – бірімен өзара байланыстыра жазады. Ол үшін шартты түрде алынған тарих – шалға тарихи оқиғаларды кезең – кезеңімен баяндатады. Тарих – шал 1723 жылдардағы Жоңғар хандығының қазақ жеріне шапқыншылық жасаған оқиғасын айтады. Одан соң патшалық Ресейдің отаршылдық саясаты, 1916 жылғы ұлт – азаттық қозғалыс, Ақпан, Қазап революциясы, Кеңес өкіметті орнаған он жыл ішіндегі өзгерістер сөз болады.

Қазақ халқының рухани мәдениетінің үлкен бір саласы - музыкалық өнері. I. Жансүгіров ән мен күйге, әнші мен күйші өміріне «Күйші», «Құлагер», т.б. поэмаларын арнаған.

«Күйші» - музыканың адамның рухани өміріндегі атқаратын рөлін көрсетуге арналған әйгілі поэма.

Илияс Жаансүгіровтың «Құлагер» поэмасы -әйгілі әнші, сазгер, ақын Ақан сері (Ақжігіт Қорамсаұлы) жайында жазылған шығарма.

Поэмада қазақ халқының ас беру дәстүрі кең суреттеледі. Асқа жиналған ел, бәйге, күрес – барлығы да реалистік тұрғыда бейнеленген.

«Құлагерде» аттардың сыны, бәйгеге қосылған жүйріктердің шабысы, Құлагердің қайдан келгені, озып келе жатып, кенеттен мерт болуы, Ақан қайғысы, ел қайғысы сөз болады. Ат бәйгесімен бірге балуандар күресі де суреттеледі. Поэманың негізгі рухы - өнер иесін дәріптеу. Күресте дүлей қара күш иесі өнері, әдісі бар балуаннан жеңіледі. Поэмада қазақ халқының рухани өмірі тұрмыс – салты, мінездері жанжақты бейнеленген. Сондықтан да М. Әуезов: «Құлагер» дастанын: «әрі поэма әрі өлеңмен жазылған роман» деп бағалаған.

I. Жансүгіров – «қазақ поэзиясының құлагері» екенін дәлелдеу.

Ақынның «Әнші», «Домбыра» атты өлеңдері музыка өнерін суреттеуге арналған. Музыка қандай сүйкімді болса, Илиястың музыкаға арналған өлеңдері де сондай көркем. «Әнші» өлеңінде «сөз - жаңбыр», «даусым - дауыл», «әнім – ескек» деген сияқты тамаша метафоралар көп қолданылады.

Ән салсаң, өзімдей сал аңыратып,
Жайлантып, қоңырлатып, жамыратып.
Аққудай аспандағы әнді өрлетіп,
Қондырған қоңыр қаздай мамырлатып.

Мұндай эпитеттердің, тендеулердің ғажап үлгілері Ілияс жырларында көптеп кездеседі.

I. Жансүгіровтей эстетикалық талғамы биік, шалқар шабытты ақынның лирикасы оқырманның ет- жүрегін елжіретіп, көзін ашты.

Қазақ өлеңінде ұйқастық түрлері, үлгілері көп. Ұйқас тандау, жасау мәселесі әр ақынның өзіндік стиліне байланысты.

I. Жансүгіров ең қажетті сөзді өлең жолының соңынан қояды да, оған керекті ұйқасты табады. Оның поэзиясының ұйқастары келуі болса, I. Жансүгіров ұйқастың бұл түрін көбірек қолданған.

Жар қабак, жауырынды, қаршыға көз,
Биік бой, өктем дауыс, жігерлі сөз,
Жылы жүз, теңіз ойлас терең кісі.
Үйірсек, көпшіл, көсем, таңдайы жез.

Қазақ поэзиясында ұйқастар не бірыңғай дауысты, не бірыңғай дауыссыз дыбысқа бітіп отырады. Ол құбылыс Ілияс өлеңінен де көрінеді. Мысалы:

Сокқан жел айдын көлді шайқамас па?
Мүмкін бе күйдің тілін байқамасқа?

Орыс әдебиетінде ұйқас екпінге құрылатындықтан, сөздің соңғы дыбысы онда шешуші рөл атқара бермейді.

I. Жансүгіров басқа да қазақ ақындары сияқты өлеңнің жалпы әуенділігіне ерекше мән берген ақын.

Бақылау сұрақтары.

1. Жансүгіровтың поэмаларына жалпы сипаттама, «Күй», «Күйші» поэмаларын талдау.

2. I. Жансүгіров – «қазақ поэзиясының Құлагері» екенін дәлелдеу

Тақырып 2.21. Бақылау жұмысы.

1.I. Жансүгіров- қазақ әдебиетінің Құлагері. (өлеңдеріне әдеби тілдік талдау)

III бөлім. Ұлы Отан соғысы кезіндегі және одан кейінгі жылдардағы әдебиет

Тақырып 3.1. Ж.Жабаев шығармашылығы, өлеңдері мен айтыстары.

Жамбыл Жабаев (1846- 1945)

Жамбыл Жабаев – қазақ әдебиеті тарихында ерекше орын алатын халық ақыны. Ол он жасынан бастап жүз жасқа келгенге дейін өлең шығарған ірі дарын иесі.

Жамбыл Жабаев 1846 жылы қазіргі Жамбыл облысы, Мойынқұм ауданында Жамбыл, Хантау деп аталатын таулардың баурайында туған. Ақын өзінің айтуынша, оған осы Жамбыл тауының аты берілген. Әкесі кедей болып, Жамбыл бала кезінен мал бағады. Ол домбыра тартып, ән салуды ерте үйренеді.

Қазақ халқының дәстүрінде өнер жолына түкен жас атақты адамдардан бата алуға тиіс болған. Жамбыл да сол дәстүр бойынша, Жетісу өңіріндегі атақты ақын Сүйінбайдан бата алған. Жамбылдың өлеңдері Сүйінбайға қатты ұнайды. Содан соң ол жас Жамбылға бата беріп, ақындық өнерге үйретеді. Ұстазы оған: «Сенің өлеңдерін ақиқат пен әділдікті айтатын болсын», - дейді. Жамбыл ұстазының бұл кеңесін өмір бойы орындап өтті.

Жамбыл жырлары елінің өмірбаян тарихымен тығыз байланысты. Ақын халқының басынан кешкен оқиғаларды қолма-қол өлең етіп жырлаған. 1916 жылғы Қазақ даласындағы ұлт –азаттық қозғалыс Жетісу өлкесін де қамтиды. Халық Ресей отаршылдық саясатына қарсы көтеріліс жасаған кезде, Жамбыл халқымен бірге болады. Ақын ел басына түскен ауыр күндерде олпға күш беретін патша саясатын әшкерлейтін өлеңдер шығарады. «Зілді бұйрық», «Патша әмірі тарылды», «Халық кегі», «Халықтың еркі кетті басынан», т.б. өлеңдері соның дәлелі. «Патша әмірі тарылды» дейтін өлеңінде 1916 жылы патшаның он тоғыз бен бір жас аралығындағы қазақ жастарын солдатқа алу туралы жарлығына наразы болған халықтың мұңын айтады.

Жамбылдың әдеби мұрасындағы ақындар айтысы- қазақ әдебиетінің айтыс салысының мақтанышы. Жамбыл айтыстарының мазмұны бай, тілі көркем. Ол Құлмамбет (1897ж.), Досмағамбет (1907), Сарбас (1895), Бөлтірік (1890) сияқты көптеген атақты ақындармен айтысқан және айтыстың бірді – бірінде жеңілмеген.

Айтыс – қазақ халқының аса құрметтейтін сүйікті сөз өнері. Онда ақындар тапқырлық, білімділік, сөзге шешендік танытады.

Жамбылдың Құлмамбетпен айтысы – үздік айтыс ретінде бағаланады. Үлкен бір жиында Құлмамбет тоғыз ақынды қатар жеңіп, Жамбылды айтысуға шақырады.

Жамбыл Сұраншы, Саулық сияқты елін жаудан қорғаған батырларды ардақ тұтып, өзінің Құлмамбеттен парасатының биік екенін танытады.

Халықтың ақысын жеген байларды мақтамай, еліне қамқор ерлерді құрметтеу керек екенін айтады. Айтысты Жамбыл жеңеді.

Бақылау сұрақтары.

1. Ж.Жабаев шығармашылығы, өлеңдері мен айтыстары.

Тақырып 3.2. С.Мұқановтың қазақ әдебиетіндегі алатын орны.

Сәбит Мұқанов (1900-1973)

Қазақ сөз өнерінің аса көрнекті өкілдерінің бірі – Сәбит Мұқанов.

Сәбит Мұқанов 1900 жылы Ақмола губерниясы Қызылжар уезі Таузар болысында (қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Жамбыл ауданына қарасты Сәбит ауылы) кедей отбасында дүниеге келген. Сәбит жастай жетімдік пен кедейліктің тақсіретін тартып өскен.

Сәбит жетіге толғанда әкесі Мұқаннан айырылып, сегізге келгенде шешесі қайтыс болып, Мұстафа деген әкесінің інісінің тәрбиесінде өседі. Алғашқы сауатын ауыл

молдасынан ашып, кейін өз бетімен оқудан толықтырады. Қиссадастандарды жаны сүйіп оқиды. Ол 1919 жылы Омбыдағы мұғалімдер курсына түсіп, бітіріп шығады. Мұғалімдік жұмыс істеп, қоғамдық жұмыстарға араласа бастайды.

1922 жылы жас ақын сол кездегі Қазақстан астанасы Орынбордағы жұмысшы факультетіне оқуға түседі. Осы жылдары ол қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Сәкен Сейфуллинмен танысып, достасады. Бұл достық Сәбиттің шығармашылық тұрғыдан өсуіне игі әсерін тигізеді.

1926 жылы рабфакты бітіреді. Бұл кезде С. Мұқанов қаламынан бірнеше көлемді туындылар туған еді. «Батырақ», «Октябрь өткелдері», «Сұлушаш» поэмалары сол кезде жазылған болатын.

С. Мұқанов лирикасындағы үздік өлеңнің бірі – «Майға сәлем». Өлең 1933 жылы жазылған. Ақын осы өлеңі арқылы өзінің жаңа мазмұнға жаңа түр таңдай білетін лирик екенін танытты. Өлең табысы, әң алдымен, ондағы көрікті ой, көркем тілі еркін ұйқасы болды. Өлеңде май айы ме 1 Май мерекесін адамкейпінде суреттейді. Оларды «жолдас май» деп атайды. Ол лирикалық қаһарманға күрескерлік және жасампаздық сапа дарытады. Ақын он бір буынды қара өлең өлшемінен шығып, өзгеше өлшем жасайды.

Ақынның эпикалық жанрдағы туындыларының ең озығы – «Сұлушаш» поэмасы. Мұндай ескі өмірдің көрінісі, ондағы қайшылықты қарым – қатынастар, ескілікті көзқарас құрсауындағы жастардың еркіндік күресі өрілген. Романның сюжеттік арқауы ел аузындағы аңыздан алынып, Алтай мен Сұлушаш атты бас кейіпкерлердің махаббат трагедиясына құрылған.

Прозалық туындылары. Сәбит Мұқановтың көлемді прозалық шығармалары – «Адасқандар» («Мөлдір махаббат»), «Жұмбақ жалау» («Ботагөз»), «Сырдария», үш томдық «Өмір мектебі», «Аққан жұлдыз» романдары.

С. Мұқанов романдарының арқау еткен тақырыптары, айтар ойы әр алуан. Онда ескі өмірдің әлеуметтік мәселелері, революция тұсындағы азаттық күрес, кеңестік өмір шындығы, ұлтымыздың ұлы тұлғаларының тағдыры көрініс тауып жатады.

Жазушының соңғы көлемді көркем туындысы – «Аққан жұлдыз». Бұл шығарма қазақтың тұңғыш ағартушы – ғалымы Шоқан Уәлиханов туралы. Автор Шоқанның өмір жолы, өскен ортасы арқылы ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының ой-ана, білім- таным өрісінкөрсетуге ұмтылады. Жазушы өзінің өмірлік мақсаты санаған бұл шығарма аяқталмай қалды.

Мұхтар Әуезовтың Сәбит шығармашылығына: «Әрі ақын, әрі романшы, драматург және әдебиет тарихын зерттеушісі Сәбиттің аты қазақ оқушысының мол қауысына өте даңқты, анық қымбат аттың бірі», - деп берген жоғары бағасы - әділ баға.

Бақылау сұрақтары.

1. С.Мұқановтың қазақ әдебиетіндегі орны.

Тақырып 3.3. М.Әуезов – классик жазушы. «Қорғансыздың күні», «Көксерек».

Мұхтар Әуезов (1897-1961)

ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінің ең биік тұлғасы – Мұхтар Омарханұлы Әуезов. Ол – қазақ әдебиетіндегі алғашқы роман – эпопеяның авторы, шын мәніндегі тұңғыш драмалық шығарма жазушы, әлем әдебиетінің классикалық туындыларын қазақ тілінде

сөйлетуші. Бір сөзбен айтқанда, қазақ әдебиетінің өркендеуіне өлшеусіз үлес қосқан ұлы тұлға.

Мұхтар Әуезов 1897 жылы 28 қыркүйекте қазіргі Семей облысының Абай ауданында (бұрынғы Шыңғыс болысы) дүниеге келген. Оның атасы Әуезов Абаймен замандас болған. Мұхтар атасы Әуездің тәрбиесінде өскен. Атасы Мұхтарға Абайдың қолжазба өлеңдерін оқытып, жаттатып отырған. Бұл болашақ жазушының әдебиетке құштарлығын оятқан.

1922 жылы Ташкент мемлекеттік университетінде тындаушы болады. 1923 жылы Санкт – Петербург университетіне ауысып, оның филология факультетін 1928 жылы бітіріп шығады. Одан соң 1930 жылы Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университеті Шығыс факультетінің аспирантурасын аяқтайды.

Мұхтар Әуезовтің алғашқы көлемді көркем шығармасы -1917 жылы жазылған «Еңлік-Кебек» пьесасы. Шәкәрімнің осы поэмасы негізінде жазылған бұл туынды кейін біраз түзетіліп, қазақ драматургиясының классикасына айналды. «Еңлік - Кебек» пьесасы бүгінге дейін театрлар репертуарынан түспей келеді.

Жиырмашы жылдары ол көптеген мақалалар жазып, әңгіме және драмалық шығармаларымен таныла бастайды. Оның қазақ әдебиетінің озық туындылары ретінде танылатын «Қорғансыздың күні» әңгімесі, «Қараш – қараш оқиғасы» повесі осы жылдары жеке кітап болып басылып шықты. «Еңлік - Кебек» пьесасынан кейінгі «Бәйбіше – тоқал», «Қарагөз» тәрізді драмалық шығармалыра театр репертуарынан тұрақты орын алды.

Отызыншы жылдардан бастап, М.Әуезов бірыңғай кәсіби жазушылықпен айналасып, шығармашылық еңбекке түбегейлі бет бұрды. Ел аралап, жер көріп, ел тарихына, ұлт тағдырына қатысты көптеген зерттеулер жүргізіп, оны өзінің жазушылық еңбегіне шығармашылықпен пайдаланды. Орыс және батыс классикалық әдебиетін зерттеп үйренді.

Проза жанрындағы ізденістер. Мұхтар Әуезовтің алғашқы әңгімесі – «Қорғансыздың күні» көркем прозадағы ізденісінің басы. Осы сияқты әңгімелерінде шынайы сурет, көңілді селт еткізер эпизодтар мен әсерлі образдар бар. Кейіпкерлерінің ішкі әлеміне терең бойлап, жан құбылысын ашуға деген ұмтылыс, табиғат құбылыстарын адам сезімімен астастыра суреттеудегі нәзік лиризм. М. Әуезов прозасының табиғатына тән нәрсе. Заманның құрбанына айналған қорғансыздар тағдыры жазушының жүрегін ерте бастан –ақ толғандырған.

М. Әуезов көлемі шағын «Көксерек» повесін жазды. Символдық мәні бар бұл повесть адаммен табиғат арасындағы байланысты көрсетуді мақсат етеді. Мұнда адамдар табиғатқа қатыгездік жасайды. Қасқырдың күшіктерін өлтіріп, біреуін алап асырайды, оны Құрмаш деген бала үлкен мейіріммен күтеді. Бірақ күшік есейген соң, далаға қашып кетеді. Ол басқа қасқырлармен бірігіп, ауылдарға шабуыл жасайды. Қой бағып жүрген Құрмашқа шабады. Қатыгездікке қатыгездікпен жауап береді. Мұнда Дж. Лондонның «Ақ азу» атты шығармасының сарыны бар. Бірақ «Көксерек» - таза қазақ өмірің танытатын шығарма. Және ол аса ірі білгірлікпен сипатталып, көркем суреткерлікпен бейнеленген.

Бақылау сұрақтары.

1. М.Әуезов – классик жазушы. «Қорғансыздың күні», «Көксерек»

Тақырып 3.4. М.Әуезов – драматург. «Еңлік - Кебек», «Бәйбіше - тоқал».

М. Әуезов барлығы 32 пьеса жазған. Олар: «Бәйбіше - тоқал», «Қарагөз», «Еңлік - Кебек», т.б. «Бәйбіше - тоқал» драмасы ескілік қалдығы: көп әйел алушылық кесірінен өріс алған қайшылықты көрсетеді.

Драматургтің «Қарагөз» трагедиясына ескі әдетғұрыптың құрбаны Қарагөз тағдыры арқау болған. Сонымен бірге өнер адамының еркіндікүшін заманың әділсіздігімен арпалысы көрсетілген. Пьесада сүйгеніне қосыла алмай, ауруға шалдыққан Қарагөз, өнеріне өріс таппай, сүйгенінен айырылған Сырым трагедиясы кімді болсын бей – жай қалдыра алмайды. Жазушының көркем тілі мен жан тербеттер нәзік лиризмді пьесаның өн бойына өзгеше жылылық береді.

М. Әуезовтің драматург ретіндегі дарынын танытқан да, оның классикалық дүниесі ретінде мәңгілік мұрасы болып сақталатын да – «Еңлік -Кебек». «Еңлік - Кебек» - қазақ драматургиясының мандай алды туындысы.

«Еңлік – Кебек» Семей өңіріндегі Шыңғыстауда XVIII ғасырда орын алған тарихи оқиға негізінде жазылған. Кезінде осы бір қанды оқиғаны Абай қайта –қайта еске алып, інісі Шәкәрімге тақырып етіп беріп, поэма жаздырғаны белгілі. Шәкәрімнің жазған мерзімінен бір ғасырдан соң, бұл тақырып Мұхтарды да қызықтырып, қаламын қолға алғызады.

Бақылау сұрақтары.

1. М.Әуезов – драматург. «Еңлік - Кебек», «Бәйбіше -тоқал»

Тақырып 3.5. М.Әуезовтың «Абай жолы» туралы айтылған пікірлер.

М.Әуезовтің «Абай жолы» роман –эпопеясы - әлемдік сөз өнеріне қосылған асыл мұра. Өзінің шығармашылық ғұмырының ширек ғасырын арнаған бұл ұлы туындысын жазушы көп ізденіс, терең зерттеу, ұзақ дайындықтан кейін жазды. Яғни, М.Әуезов Абайға бүкіл ғұмырын арнады десе болағандай. Қазақтың ұлы ғалымы Қаныш Сәтбаевтың сөзімен айтқанда, «жарты ғасырлық қазақ өмірінің энциклопедиясын жасап шықты».

Роман – эпопея Абай жайлы болғанымен, ол бүкіл қазақ қоғамының жарты ғасырдық даму жолымен бірлікте алынып көрсетіледі.

«Абай жолында» сан алуан образдардың бай галереясы жасалған. Қазақ қоғамының XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген түрлі әлеуметтік топтардан шыққан типтік бейнелер мен түрлі характерлер бар мұнда.

Романның басты кейіпкерлері, орталық тұлға – ұлы Абай. Абай өмір жолы күнделікті тіршілікпен шектеліп қала алмайды. Ол жол – Абайдың да, Абай өмір сүрген қоғамының да өсу, даму жолдары. Ойшыл ақынның ой- сана өрісінің өсу жолы, прогресшіл идеяларға қарсы топтың құлдырау жолы. Ол жалаң баяндалып қана қоймай, кейіпкердің жан дүниесіне, ішкі сезім иірімдеріне, мінез- құлық астарына бойлау арқылы суреттеліп, ақынның көркем образы жасалады. Ақын болғандықтан да, романда Абайдың ішкі толғанысы, көңіл күйі, шабытты шақтағы тебіренісі романда кенірек көрініс табады.

Роман – эпопея - өзбойына роман жанрының барлық белгісін үйлестірген өте көлемді шығарма. Мұнда психологиялық, әлеуметтік, философиялық, т.б. роман

жанрының белгілері көрініс тапқан. Роман кейіпкерлері – көп қырлы. Суреті – кең көлемді

Романның тілі де аса бай. Дәуір тынысын нақты жеткізу мақсатында автор бай тілдік материалды қолданысқа енгізген. Ағып тұрған шешендік те, жоғары пафостағы өрт – жалын монолог та, ұстайтын жерін андып баққан сөз сайыс та мұнда жетерлік.

Романның адамның көңіл күйімен астасқан табиғаттың естен кетпес керемет те әсем суреті молынан орын алған. Бұл жазушының суреткерлік шеберлігінің құдыретінен жаралған сұлу өрнектер.

«Абай жолы» роман – эпопеясы – қазақ әдебиетінің ғана емес, әлемдік әдебиетінің де үздік туындысы. Ол қашанда, қай кезеңде болсын классикалық шығарма болып қалады.

Бақылау сұрақтары.

1. М. Әуезовтың «Абай жолы» - туралы айтылған пікірлер

Тақырып 3.6. Бақылау жұмысы.

М. Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясы- ғасырлық туынды. (мазмұндама)

Тақырып 3.7. Ғ.Мүсіреповтың өмірі мен шығармашылығы туралы. Оның ана тақырыбындағы әңгімелері.

Ғабит Мүсірепов (1902-1985)

Ғ. Мүсіреповтің қазақ әңгімесіне қосқан үлкен үлесі – оның ана туралы әңгімелер топтамасы. Ғ. Мүсіреповтің ана тақырыбына жазуына М. Горькийдің әсері болған. Ол алдымен М.Горькийдің «Адамның анасы», «Өлімді жеңген ана» новеллаларын аударып, сонан соң ана тақырыбына арнап әңгімелер жазады. Олар 1934 жылы жеке кітап болып шықты.

Ана жайлы әңгімелерінің алғашқысы – «ананың анасы», соңғысы – «Ақлима». Бұл топтамадағы әңгімелерде ана қасіреті, ана қуанышы, ана ерлігі, ана ақыны, анаға деген махаббат сезімі көрсетіледі. «Ананың анасы», «Ақлима», «Ашынған ана» әңгімелеріне ана мейірімі, оның өз ұрпағы үшін отқа да, суға да түсер батылдығы суреттелсе, «Ананың арашасы», «Ел ана» атты әңгімелерінде 1916 жыл мен Ұлы Отан соғысы жылдарындағы аналар ерлігі сөз болады. Жаңа ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінде зарлы-мұңлы әйел бейнесі орын алса, ал жиырмамыншы жылдардағы әдебиетте тек коммунист әйелдер бейнесі орын алған еді. Ғабит Мүсірепов өз шығармаларында әйел – ана бейнесін сомдауға өзінше жол тапты. Ол жол - әйел – анаға ғана тән биік рухтың ұрпаққа деген өзгеше сезім күшінде жатқандығын ашу. Бұл – Ғ. Мүсіреповтың ана тақырыбындағы әңгімелерінің ерекшелігі.

Бақылау сұрақтары.

1. Ғ.Мүсіреповтің өмірі мен шығармашылығы туралы. Оның ана тақырыбындағы әңгімелері «Ер ана», «Ананың анасы»

Тақырып 3.8. Ғабит Мүсіреповтің «Оянған өлке» романына кейіпкерлік талдау. Игілік, Жұман бейнелері.

Ғабит Мүсірепов – қазақ әдебиетінің дамуына өлшеуіз үлес қоқан сөз зергері, шынайы суреткер.

Ғабит Махмұтұлы Мүсірепов 1902 жылы Солтүстік Қазақстан облысы, Жамбыл ауданының «Жаңа жол» ауылында орта шаруа отбасында дүниеге келген. Алдымен ауыл молдасынан хат таниды. Содан соң 1916 жылы Қостанай уезінің Обаған деген жеріндегі 2 сыныптық орыс мектебіне оқуға түсіреді.

Бұл мектепті бітірген соң, болашақ жазушы Пресногорьковтегі жоғары бастауыш училищеге түседі. Ол мектептен 7 жылдық көлемінде білім алып шығады.

1923-1926 жылдары Орынбор жұмысшы факультетіне түсіп, оны бітірген соң, Омбы ауыл шаруашылығы институтында оқиды. 1930 жылдан бастап Ғабит Мүсірепов әдеби шығармашылықпен айналысады. 1956-1966 жылдары «Ара -Шмель» сатиралық журналының бас редакторы, Қазақстан Жазушылар одағының төрағасы қызметтерін атқарады. Одан соңғы өмірін шығармашылық өнерге арнады. Жазушылық еңбекке 55 жылдық ғұмырын арнаған. Ғабит Мүсірепов осы уақыт аралығында қазақ әдебиетінің алтын қорына үлкенді – кішілі, озық үлгідегі бірталай дүниелерін қосты. Олар: «Қос шалқар», «Күсен», «Талпақ танау», ана топтамасындағы әңгімелері, «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Ақан сері - Ақтоқты», «Амангелді» пьесалары, «Қазақ солдатты», «Оянған өлке», «Жат қолында» романдары, «Ұлпан» повесі, т.б. Жазушы 1985 жылы дүние салды.

Ғабит Мүсіреповтің «Оянған өлке» романы ХІХ ғасырдың аяғындағы отаршылдық қыспағындағы қазақ қоғамының шындығын суреттейді.

Роман басталған сәтте – ақ: «Тағы да таласып келіп, тағы да тақасып келіп жатқан екі жатқан екі бай ауыл...» көші –қон көрінісі екі түрлі өмірді, екі түрлі әлемді көзге елестеткендей. Жылқылы бай Жұман ауылының тыныс – тіршілігі – ескі өмір белгісіндей. Ал Игілік би ауылы жаңа өмірдің, болашақтың символы сияқты.

Игілік бейнесі өзгеден оқшау, биік тұр. Ол –жаңа өзгерістің иісін сезген дала көкжалы. Ақылды, айлалы, өмірдің өзгерісін өз шаруасының жайын жақсартуға қолдана білген білікті жан. Сырт құбылысынан іштің білуге болмас, әр сөзі – байлам, әр кесімі – үкім, әр қозғалысы – белгі –бағдар, тұла бойы тұнған құпия. Айтқанына жүргізіп, айдауына көндірген елдің басшысы. Дегенмен Игілікте еркіндік жоқ. Ол өзінің басты жауын Жұман емес екенін анық біледі. Ал отаршылдармен күреске күш жоқ. Сондықтан да Ушаков пен Рязановтардың айдуына жүріп, айтқанына көнбеске шарасы жоқ.

Ал Жұман – күні өткен жан. Оның ашуы – іс - әрекетінің берекесіздігі айқайы – лажсыздық. Байлығының құны бір күндік екенін аңғара алмайды. Кертартпа мінезі, ақыл-амал аздығы оны замана көшінен ығыстырып тастайды.

Екі кейіпкерді бейнелеудегі жазушы тәсілі екі басқа. Игілікті суреттеуде жылылық болса, Жұманды үнемі мысқылдай, сықақтай суреттейді.

«Оянған өлке» романында заман дүбіріне құлақ түріп ояна бастаған сананың шындығы бар. Сондықтан да роман «Оянған өлке» деп аталған.

Қазақ әдебиетінің сөз зергері танылған Ғабит Мүсірепов – үлкен дарын иесі. Оның қаламынан туған көркем туындылары жазушының өзіне ғана тән стилімен, көркем тілімен, кестелі суретімен тамсандыра береді. Ғ. Мүсіреповтың шығармасының ерекшелігі туралы Сәбит Мұқанов: «Тілге үнемшіл, сипаттап отырған оқиғасына жәрдемі жоқ сөзді қолдаынбайды... адам портретін жасауда қазақ жазушыларының ең шеберінің бірі», - деп жазған.

Бақылау сұрақтары.

1. Ғ.Мүсірепов «Оянған өлке» романына кейіпкерлік талдау. Игілік, Жұман бейнелері

Тақырып 3.9. Қазақ әдебиетіндегі өндіріс тақырыбы.

Ғабиден Мұстафин (1902-1985)

Ғ. Мұстафин -өз заманы туралы көркем шығармалар қалдырған дарынды жазушы.

Ғабиден Мұстафин 1902 жылы бұрынғы Қарағанды облысының Тельман ауданында дүниеге келген. Тельман ауданында дүниеге келген. Ол Спасск қаласындағы орысша-қазақша мектепті 1918 жылы бітіріп шығады. Одан әрі оқуға мүмкіндігі болмайды. Ғ.Мұстафиннің 1929 жылы «Ер Шойын» деген атпен тұңғыш әңгімелер жинағы жарық көреді. 1930 жылы Қарағандыға келіп, үш жыл уақыт қара жұмысшы болып жұмыс істейді 1933 жылы «Қарағанды пролетариаты» газетінде бір жыл, одан соң Новосибирьде қазақ тілінде «Қызыл ту» газетінде 1938 жылға дейін қызмет істейді. 1938 жылы Алматыға келеді. Өзі жақсы білетін Қарағанды кеншілерінің өмірінен «Өмір мен өлім» атты роман жазып, оны 1940 жылы жариялайды. Тарыдан мол өнім алу жөнінен бірнеше дүркін дүниежүзілік рекорд жасаған әйгілі дикан Шығанақ Берсиев өмірінен алып жазылған «Шығанақ» (1945) және колхоз құрылысындағы өзгерістер туралы «Миллионер» (1948) романдарын жариялайды.

1952 жылы жеке кітап болып шыққан «Қарағанды» романы – қазақ әдебиетіндегі өндіріс тақырыбына арнап жазылған ең үздік көркем туынды ретінде бағаланады. Содан кейін «Дауылдан кейін» роман (1960) дүниеге келді. Жазушының соңғы көрнекті туындысы - өмірбаяндық «Көз көргендер» романы.

Бақылау сұрақтары.

1. Қазақ әдебиетіндегі өндіріс тақырыбы.

Тақырып 3.10. «Қарағанды» романының тақырыптық-идеялық сипаты.

Ғ. Мұстафин «Әдебиет майданы» (қазіргі «Жұлдыз») журналында қызмет етеді. 1953-1957 және 1961-1964 жылдары Қазақстан Жазушылар одағын басқарады. Жазушыға Абай атындағы мемлекеттік және Жамбыл атындағы сыйлық берілген Ғ. Мұстафин 1985 жылы дүние салады.

Жазушының Шығанақ, «Қарағанды», «Миллионер», «Дауылдан кейін», «Көз көргендер» романдары -өз дәуірінің шындығын терең ашып, оны реалистік түрде шебер суреттеген туындылар. Ғ. Мұстафиннің «Қарағанды» романындағы Мейрам, Жанәбіл, Щербаков бейнелері шынайы суреттелген. Өндіріс тақырыбына арналған бұл романда қазақ қоғамындағы алғашқы жұмысшы табының қалыптасуы сенімді көрсетіледі. Кен орындары, көмір қазатын жердің бір ғана құдықтан бастау алуы тарихи шындық екені рас. Ғ.Мұстафин өзі көрген, сол жұмысшылармен бірге еңбек еткендіктен шығарма суреттері нанымсыз болуы мүмкін де емес еді.

Бақылау сұрақтары.

1. Ғ.Мұстафиннің «Қарағанды» романының тақырыптық-идеялық сипаты.

IV бөлім Қазіргі қазақ әдебиеті. 60 жылдардағы әдебиетке шолу

Тақырып 4.1. Қазақ әдебиетіндегі тарихи романдар.

Бұл тұста қазақ әдебиеті жаңа бетбұрыстар жасап, сан жағынан да сапалық тұрғыдан да биік табыстарға қол жеткізеді. Бұрынғы кезендерде әдебиеттің белгісі бір жанры айрықша ерекшеленіп тұратын еді. Мәселен, XX ғасыр басында поэзия өзге жанрдан озық жүрсе, 30- жылдарда прозаға деген ынта зор болды. Онан кейінгі кезеңде драматургия жанры күрт алға баса бастады.

Осынау 40 жылдай уақытта қазақ прозасы биік көркемдік деңгейге көтерілді. XX ғасырдың бас кезінде әдебиетімізге енген бұл жанр құлашын кеңге жайып, ұлы Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы арқылы 50 жылдар аяғында әлемге танылды. Осыдан бастап әдебиетіміздің кемелдену кезеңі басталды. М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин сынды қазақ әдебиеті классиктері салған жол прозаның өркендей түсуіне әсер етті. Мұнда алдымен роман жанры өркен жайды. Өмір шындығын өнер шындығына айналдырудағы ең озық әдіс ретінде танылған реализм әдісінде қазақ жазушылары күрделі жанрдағы шығармалар тудырды.

60-90 жылдар прозасындағы әдеби қауымды елең еткізген еңселі туындылар тарихи тақырыпқа жазылды. 30-50 жылдар әдебиетіндегі тарихи тақырыпқа жазылған шығармаларда таяу мерзімді қамтып, әрі кеткенде, XIX ғасырдағы тарихи оқиғалар суреттелсе, 60-90 жылдардағы әдебиетте ел тарихының небір терең қатпарлары ашылып, қазақ жұртының ұлт болып ұйысу, мемлекет болып қалыптасу бастауларына көркемдік сапарлар жасалып, тарихтың тұңғыш тереңіне бойлау ізденістері қалыптасты. Ел тарихының шындығын ашуға деген жазушылар ұмтылысы – ұлттық ой –сананың жаңа бір сілкінісінің, әдебиеттің кемелдене түсуінің көрінісі.

60-90 жылдарда тарихи тақырыпқа едәуір мол романдар жазылды. Х. Есенжановтың «Ақ Жайық» романында азамат соғысы мен одан кейінгі қазақ халқының азапты тағдыры бейнеленді. Ә. Нұрпейісовтың «Қан мен терінде» Қазақ төңкерісінің алдындағы аласапыран жылдарындағы қазақ қоғамының шындығы ашылды. Т. Әлімқұловтың өнер адамдары жайлы әңгіме – повестерінде кейіпкердің ішкі тебірінісі, көңіл күйіндегі, жан дүниесіндегі сезім күйі бейнелі жеткізілді. Жазушы өнер адамдарының асқан рухын биік адамгершілігін сомдады.

Қазақ тарихи, оның өткен өткеллері орыс тілді жазушыларды да қызықтырады. Ә. Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі» романында ақын Махамбеттің күрескерлік рухын суреттеді. Жазушының тарихи романдарының суреттеу ерекшелігі публицистикалық екпін мен ой толғау бірлігінентұрады. Ол жалпы шығармашылығына тән осы тәсілді «Махамбеттің жебесінде» кеңінен пайдаланады. Жазушы жалынды ақын Махамбеттің өмірін бейнелеу арқылы ұлттың күрескерлік рухы мен рухани болмысының бірлігін суреттеп, сырын ашты.

Ілияс Есенберлин «Көшпенділер», Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романдарының қазақ әдебиетінде алатын орны.

Елеулі тарихи романдардың бірі – көптеген шетел тілдеріне аударылып, әлем таныған Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы болды. І. Есенберлин - XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі.

Илияс Есенберлин «Көшпенділерден» басқа он шақты роман жазды.

«Айқас», «Алтын құс» романдарында қазақ интеллигенциясының іс - әрекеттерін, түрлі көзқарастарын суреттейді. Қазақстанның қазба байлықтарын пайдалану проблемеларын көтереді, тың жерлерді игерудің мәселелерін жан – жақты ашады, жеке адам өмірін әсерлі бейнеледі. Адам мінез – құлқындағы қайшылықтар дәуірдің, уақыттың саяси - әлеуметтік жағдайлардың көрінісі екенін ұғындырады.

Жазушы 1969-1974 жылдары «Көшпенділер» деп аталатын трилогиясын жазды. Ол «Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар» деген үш романнан тұрады.

Сөйтіп, XX ғасырдың екінші жартысындағы әдебиетке І. Есенберлин әдебиетінің әлеуметтік зерттегіштік сапасын қосты, оның эстетикалық нормаларын кеңітті, сол арқылы қоғамдық қайшылықтардың жаңа беттерін ашты.

«Алмас қылыш» романында XVI – XVII ғасырлардағы қазақ даласындағы тарихи оқиғалар, жаугершілік, әлеуметтік тартыстар, Қазақ хандығының құрылуы суреттеледі. Онда халық өмірінің шындығы дәл тарихи директерге, аңыздарға, эпостық материалдарға, белгілі қайраткерлердің (хандар, батырлар, билер) өміріне сүйеніп отырып көрсетілген.

«Жанталас» романы – «Көшпенділер» тарихи трилогиясының екінші бөлімі. Онда XVIII ғасырдағы Қазақстандағы әлеуметтік – қоғамдық тартыстар, халық басында өткен сан алуан шапқыншылық оқиғалар бейнеленеді. Романда Абылай хан, Бұқар жырау және т.б. тарихи қайраткерлердің образы жазылған.

«Қаһар» романы – «Көшпенділер» трилогиясының үшінші кітабы. Романда қазақ халқының тарихи тағдыры шындылықпен суреттелген. Романдағы патшалық Ресейдің Қазақстан жерін отарлау саясатына байланысты түрлі тарихи және әлеуметтік тартыстар айтылады. Отарлауға қарсы Кенесары Қасымовтың күрескерлік образы жасалады. Романда Наурызбай батыр бейнесі де нанымды әрі тартымды шыққан.

«Көшпенділер» трилогиясы арқылы жазушы Илияс Есенберлин тарихи тақырыптың жаңа бетін ашты. Бұған дейін XVI – XVIII ғасырлардағы қазақ тарихына, қазақ ұлтының қалыптасуы, қазақ мемлекетінің құрылу тарихына ой жіберген, осы көркем әдебиетте көтерген шығарма болған жоқ.

Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романы да «Ымырт», «Сергелдең», «Күйреу» атты үш кітаптан тұрады. Оның мазмұны – қазақ халқының Қазан төңкерісі қарсаңындағы және одан кейінгі өмірі. Ә. Нұрпейісов бұл шығарманы он бес жылдан астам уақыт жазған болатын. Еңбек өз нәтижесін беріп, роман қазақ әдебиетінің мақтанышына айналды.

Шығармадағы бүкіл тартыс екі кейіпкердің, екі жиынтық характердің арасында өтеді. Оның бірі –Еламан, екіншісі – Тәңірберген. Бірі - әлеуметтік тұрғыдан алғанда, кедейліктен көз аспаған, қарапайым балықшы, екіншісі – атақты бай Мырза.

Біріне – бірі қосылмас қос арнаны тоғыстырған және ажырамастай етіп біріктірген, өмірінің соңына дейін біріне – бірі қас қылып қойған тартыс – ірі қоғамдық - әлеуметтік астары бар тартыс.

Романның басталуында осы екі кейіпкер екі түрлі сипатта көрінеді. Еламан қарапайым тірлікке көндіккен, қиындығына мойынсұнған көптің бірі. Өзіне деген жылуы жоқ жары Ақбаламен қосақталып, тіршілік кешіп жатқан жан. Ал Тәңірберген – керісінше, өр мінез, тәкаппар, айлалы, мерейі биік азамат. Сонымен қатар романдар Кәлен, Мөңке, Дос, Ақбала, Судыр Ахмет сияқты қарапайым жандар да дара тұлға ретінде сомдалған. Үстемдік пен жауыздық іс - әрекет өкілдері Құдайменде,

Феодоровтардың, аярлық пен айуандықты серік еткен озбыр қылығы аяусыз әшкереленген.

Бақылау сұрақтары.

1. Қазақ әдебиетіндегі тарихи романдар.

2. Г.Есенберлин «Көшпенділер» Ә.Нүрпейісов «Қан мен тер» романдарының қазақ әдебиетінде алатын орны.

Тақырып 4.2. Қазіргі қазақ поэзиясының көрінісі.

Поэзия - әдебиеттің жүрек соғысы іспетті. Оның лүпілі бүкіл әдебиетке жан бітіріп, ерекше серпін береді. Өлең – жыр – қазақ қазақ болғалы оның серіктесі, халақтың рухани болмысының қайнар көзі. ХХ ғасырда да ол өзінің жетекші орнын ешкімге берген емес. Алпысыншы жылдардан кейінгі кезеңде прозаның өзге кезеңдерге қарағанда биіктерге көтерілгені шындық, дегенмен поэзия да өзінің өміршендігін жан-жақты таныта білді. Өйткені, поэзия - өмірдің тамыр соғысы. Сол себепті де, қоғамдағы кез келген жаңа өзгерістің лебін, бетбұрыстың белгі – нышанын алғаш сезініп, ойға қозғау салатын да осы поэзия. Әсіресе оның лирикаға жататын түрі өте елгезек. Адамның ішкі сезіміне әсер етіп, жүрек қылын шертіп, жан сырын жеткізуге одан оңтайлы әдеби жанр жоқ. Ол – ойшыл, ол – сыршыл, ол – сезімтал. Лирикалық қаһарманның жан дүниесін жарқырыта ашып, адами болмысын жайып салатын да осы лирика.

Қазіргі қазақ поэзиясы ХІХ ғасырдағы Абайдың, ХХ ғасырдың басындағы Мағжан мен Ілиястың дәстүрін жаңашылдықпен дамыта түсуде.

ХХ ғасырдың 60- жылдарынан кейінгі әдебиет өлең өлкесіне небір көркем дүние туғызған өнерпаз ұрпақты әкелді. Лирика жанры ХХ ғасырдың 80- жылдарындағы қайта құру серпілістеріне де, 90- жылдардағы тәуелсіздік туын желбіреткен бүкіл елге ортақ қуанышқа да айрықша үн қосты.

Қазақ поэзиясындағы өнер тақырыбына қалам тартқан Ілияс Жансүгіров дәстүрін жалғастыруға ақын Жұбан Молдағалиев та қомақты үлес қосты. Бұған «Кісен ашқан» атты лирикалы поэмасы куә. Поэмада күй атасы Құрманғазының өнерпаздық құдыретін танытарлық көркемдік қуат бар.

«Мен - Қазақстан» поэмасы Ж. Молдағалиев шығармашылық шыңы десе болғандай. Поэмадағы оқиға лирикалық кейіпкерлер атынан баяндалады.

Поэма он тараудан тұрады. Әр тарау қазақ халқының тарихының белгілі бір кезеңіне негізделген. Ақын ұлт тарихының ең бір елеулілерін екшеп алып, шығарма сюжетіне аоқау етеді. Кезінде поэма әдеби қауым арасында үлкен резонанс туғызды. Жұбанның «Мен – қазақтың, мың өліп, мың тірілген» дегшен поэма бастауындағы өлең жолдары ел арасында қанатты сөзге айналып кетті.

Поэма орыс тіліне екі рет аударылды.

Алпысыншы жылдардан кейінгі поэзияға жарық пен жылылық дарытқан ақынның бірі – Мұқағали Мақатаев. Ол ұлттық рухани болмысын жанына терең сіңіріп, туған жер табиғатынан нәр алып өскен ақиық еді. Туа біткен дарынның әр өлеңі ой мен сезімнің бірлігінен жаралып, оқырман жүрегіне жол тауып, ой – санасына ерекше әсер етеді. Мұқағали – орыс ақыны Сергей Есенинмен тағдырлас. Ол да өзі өмір сүрген қоғамнан рухани өрісіне тірек таба алмай өмірден өтті.

60- жылдардан кейінгі қазақ поэзиясында ойшылдықпен келген ақын – Қадыр Мырза Әли. Қадыр поэзиясында ұлттық дәстүр мен таным, ұлттық талғам тән. Оның жыр жинақтарының: «Күміс қоңырау», «Ой орманы», «Дала дидары», «Бұлбұл бағы»,

«Ақ отау», «Домбыра», «Көш», «Жерұйық», «Көкпар», «Қорамсақ», т.б. деп аталуының қазақы табиғатын танытады.

60- жылдардағы поэзияда орны ерекше, өлеңдері сезімге құрылып, көңіл түпкіріне терең ұялайтын, лирик акынның бірі – Тұманбай Молдағалиев. Акынның «Қош көктем», «Жаңа дәптер», «Жүрек ояу қашанда», «Махаббат оты сөнбейді», «Жүрегім менің сапарда», «Мен де жиырма жаста едім», «жүректегі жазушылар, т.б. жыр жинақтары – мөлдір сезімге толы, өзіндік өрнегі бар поэзия қазынасы. Тұманбай акын қандай тақырыпқа жазса да, бар болмысымен беріле нәзік сезіммен жазады. Сондықтан оның поэзиясы – қарапайым оқырманға өте жақын

Тұманбай Молдағалиев – поэзия жанрының барлық түріне қалам сілтеген кең құшақты акын. Бірақ оның ең жанына жақыны – лирика. Мөлдір махаббат, кіршіксіз сезім, шуақты жастық шақ акын лирикаларының үлкен арнасы. Жүретін нәзік сырлары, сүйген жанға деген адал да аяулы сезім акынның өлең шумақтарының әрқайсысынан «мен мұңдалап» тұрады.

Бақылау сұрақтары.

1. Қазіргі қазақ поэзиясының көрінісі (М.Мақатаев, Қ.Мырзалиев, М.Шаханов т.б.)

Тақырып 4.3. Қазақ драматургиясы және қазіргі уақыт.

XX ғасырдың бас кезінде пайда болып, 60- жылдардан кейінгі әдебиетте өркен жая бастаған қазақ драматургиясы қарқынды дамыды. Көптеген драмалық туындылар жазылып, олар театр сахналарында қойылып, көрермен ілтипатына бөленді.

Таланты драматургтер Т. Ахтановтың тарихи тақырыпқа жазылған «Ант», Қ. Мұхаметжановтың соғыс өрті өмірін сергелдеңге ұшыратқан шеттегі бауырларымыздың қиын тағдырын арқау еткен «Жат елде», С. Жүнісовтің төңкерістің ұлт өміріне әкелген өзгерісін көрсеткен «Ажар мен ажал», Ш. Мұртазаның кеңестік құрылыс әкелген құрылыс қасіретті ашатын «Сталинге хат» пьесалары осы саладағы елеулі табыс екені анық.

Қазіргі драматургиядан бүгінгі өмір тынысын жан- жақты көрсетуге және замандас басына түскен қат – қабат қиындықтың түпкі себеп – салдарына үңілуге, қаһарманның жан дүниесі мен рухани өрісіне бойлауға деген ұмтылыс айқын танылады. Д. Исабековтың «Әпке», О. Бөкеевтің «Текетірес», С. Жүнісовтың «Күнге мен көлеңке» пьесалары осы талаптан туған туындылар.

60- жылдардан кейінгі драматургияда, әсіресе тарихи тақырыпқа көбірек назар аударыла бастады. М. Әуезовтің «Абай» трагедиясынан бастау алған бұл дәстүр С. Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов», «Сәкен Сейфуллин», Ә.Тәжібаевтің «Майра», Т. Ахтановтың «Ант», Ш. Құсайновтың «Біздің Ғани», «Үкілі Ыбырай», Ш. Мұртазаның, «Бесеудің хаты», т.б. пьесаларымен іштей үндесіп, өз жалғасын тапты. Олардың біріне тарихи тұлғалардың өнегелі өмірі арқау болса, екіншісінде ел тағдырының қиын – қыстау кезеңіндегі аса бір аянашты тарихи шындық қаз – қалпында бейнеленеді.

Бақылау сұрақтары.

1. Қазақ драматургиясы және қазіргі уақыт.

Тақырып 4.4. Қазақ әдебиетінің әлемдік шығармашылық байланысы.

Сан ғасырлық тарихқа көз жіберсең, адамзат байланыссыз өмір сүре алмайтынын байқаймыз. Әдеби-мәдени байланыс әр заманда әр түрлі болған. Көне дәуірде азырақ, әдебиетіміз бен мәдениетіміз өркендеген сайын байланыс та күшейе түсті. Осындай тарихи дамуға байланысты, кейбір әдеби мұра бірнеше халыққа ортақ рухани қазынаға айналды. Мыс: VI-IX ғ. дүниеге келген Орхон – Енисей жазбалары, «Қорқыт ата кітабы», «Оғыз - наме», одан кейінгі дәуірде жазылған Әбу Насыр Әл Фарабидің еңбектері (870-950 ж), Жүсіп Баласағұнның «Құдатғу білігі» («Құтты білік») 1069, Махмуд Қашқаридің «Диван – лұғат-ат – Түрік» («Түрік тілдерінің сөздігі») 1072-1074, Ахмет Иассауи мұралары – Қазақстан мен Орта Азия халықтарының ортақ мұрасы.

Орта ғасырда қазақ елі Шығыс елдерімен рухани байланыста болды. Атақты «Мың бір түн», «Рүстем - дастан», «Жүсіп - Зылиха», «Махаббатнама», «Қосрау – Шырын» секілді ертегі дастандар сол жақтан келген байлықтар. Көптеген ақын – жырау шығыстан келген шығармаларды аударып, қазақ елінің төл тумасына айналдырып жіберді.

XIX ғасырдан бастап, әсіресе, оның II жартысында Батыстың әсері күшейе түсті. Батыс мәдениеті жаңаша көркемдік – рухани ізденіске жетеледі. Орыс – қазақ әдеби байланысының төрт кезеңін белгілеуге болады: а) Пушкин дәуірі; ә) Абай дәуірі; б) XX ғасырдың басы; в) XX ғасыр.

Пушкин дәуірінде – орыс халқының ақын-жазушылары қазақ халқы туралы көптеген шығармалар жазды.

Абай дәуірінде Пушкин, Лермонтов, Крылов т.б. орыс әдебиетінің шығармалары қазақ тіліне аударылды. Бізге таныс М.Әуезов пен Ш.Айтматовтың шығармалары жұмыр жерді түгел аралап шықты.

Бақылау сұрақтары.

1. Қазақ әдебиетінің әлемдік шығармашылық байланысы.

Тақырып 4.5. Бақылау жұмысы.

Қазақ әдебиетіндегі өндіріс тақырыбы. Ғ. Мүсірепов «Оянған өлке», Ғ. Мұстафин «Қарағанды» романдарын талдау.

V бөлім Орыс әдебиеті. XIX ғасырдың II жартысы.

Тақырып 5.1. А.Н.Островский, И.С.Тургенев шығармаларының тақырыптық-идеялық негізі.

Александр Николаевич Островский - (1823-1886)

1850 ж. «Москвитянин» журналында «Свои люди – сочтемся» пьесасы басылды (алғашқы атауы «Банкрот»). 1853 ж. «Не в свои сани не садись» атты пьесасы театрда қойылды. Осыдан бастап «Островский театры» қалыптасты. 1860 ж. «Библиотека для чтения» журналының алғашқы санында «Гроза» драмасы жарық көреді. 1874 ж. Орыс драма жазушыларының және опера композиторлары қоғамының жетекшісі болды. «Гроза», «Бесприданница» пьесаларының тақырыптық-идеялық сипаты бай мен кедейдің, күшті мен әлсіздің, ку мен аңқаудың арасындағы күрестен көрінеді. Бұл Катерина, Кулигин, Тихон, Лариса, Кнуров, Паратов бейнелерінен көрінеді.

Иван Сергеевич Тургенев (1818-1886)

Алғашқы шығармасы «Стено» - драмалық поэмасы. Алғашқы өлеңдері «Современник» журналында жарияланады. 1843 ж. В.Г.Белинскиймен, П.И.Герценмен танысуы оның шығармашылығына үлкен жол салады. И.С.Тургенев шығармашылығын Белинский өте жоғары бағалаған. «Аңшының жазбалары» - Тургенев шығармаларының үлкен жетістігі болып саналады. Осы шығарма Тургенев есімін әлемге әйгілі етті. Орыс әдебиетінің дамуына ықпал жасады. «Фауст» (1856) «Ася» атты повестерінде сол кездің Көкейкесті мәселелері бейнеленді.

1862 жылы жазылған «Әкелер мен балалар» романында ескі мен жаңаның әлеуметтік саяси аренадағы күресін көрсетсе, «Түтін» (1867) романында Россиядағы реформалық өзгерістерді бейнелейді. «Жаңалық» романында халықшылдар қозғалысын бейнелейді.

А.Н.Островский түрлі жанрдағы драмалық шығармаларды жазды. Халық өмірінен алынған пьесалар, астарлы күлкіге құрылған комедиялар, тарихи пьесалар, пьеса – ертегілер және психологиялық драмалар туғызды. Тамаша бейнелерді әдебиетке әкелді.

Орыс сыншысы Н.Добролюбов Островский шығармаларын «Өмір шындығын беретін шығармалар» деп бағалады.

Бақылау сұрақтары.

1. Жазушы шығармаларының тақырыптық – идеялық негізі.

Тақырып 5.2. Н.Г.Чернышевскийдің «Не істеу керек?» романының маңызы.

Оның өмірге деген жаңа көзқарасы Михайловқа жазған хатынан білінеді. Ол: «1848 жылдың ақпан айынан бастап, қазіргі минуттарға дейін әлеуметтік мәселелерге және саясатқа қызығушылығым артты» деп жазды. Осыдан бастап өзінің жеке өмірін бастайды. Университетте жүрген кезінде «Современник», «Отечественные записки» басылымдарын алып оқиды. Өзі де повесть жазуға бел буады. Аяқталмаған «Теория и практика» шығармасы «Не істеу керек?» романына жол ашады. 1849 жылы 23 сәуірде Петрашев қоғамын жақтаушылар тұтқындалды. Осы тақырыпта «Красный республиканец и социалист» шығармасын қолжазба күнделік ретінде жазып сақтаған. 1864 жылы 5 ақпанда Чернышевскийге билік басындағы Сенат жаза қабылдады. Онда кен орындарындағы ауыр жұмыстарды атқару және Сібірге тұрғылықты түрде жер аударылсын деп жазылған. Жазушының «Не істеу керек?» романының философиялық – публицистикалық маңызы зор. Романдағы кейіпкерлер бейнесінің суреттелу ерекшелігі басқаға ұқсамайды. Оны Сібірге қамағанымен оның жүрегі Ресей деп соқты. Ол күресе білді, жаңа адамдарды тәрбиеледі, жаңаша өмір сүруді үйренді, жаңаша ойлады. «Не істеу керек?» романын тұтқын камерасында жалғыз отырып жазды. Сібірден соң Астраханға келеді. 1889 жылы Чернышевский өзінің сүйікті Саратовына келеді, отбасымен қауышады. Бірақ жазушы Саратовта 4 ай ғана тұрады. Денсаулығы сыр беріп 1889 жылдың қазан айында қайтыс болады.

Бақылау сұрақтары.

1. Н.Г. Чернышевский «Что делать?» романының маңызы.

Тақырып 5.3. Н.А.Некрасов лирикасы (1821-1877) М.В.Салтыков – Щедрин ертегілері (1826-1889)

Н.А.Некрасов – 1821 жылы 28 қарашада – дворян отбасыда дүниеге келген.

1840 жылы – алғашқы жинағы «Мечты и звуки» жарияланады.

1841-1845 жылдары фельетон рецензия жазумен айналысады. «В дороге» деп аталатын өлеңі Белинскийдің көңілінен шығады. 1846 жылы «Физиология Петербурга», «Петербургский сборник» жарық көреді. 1856 жылы «Стихотворения» жинағындағы «Тройка», «Еду ли ночью по улице темной», «Влас», «Забытая деревня», «Поэт и Гражданин» өлеңдерін жұртшылық ыстық қабылдайды.

И.С.Тургенев «Бізде одан асқан жазушы да, ақын да жоқ» деп жазды. 1858 жылы «Размышления у парадного подъезда» өлеңі, 1861 жылы «Коробейники» поэмасы басылды.

1863-1864 жылдары «Мороз, Красный нос» поэмасы, «Железная дорога» өлеңі жарық көреді.

1870 жылы «Кому на Руси жить хорошо» поэмасын жазады. 1872-1873 жылдары «Русские женщины» поэмасы, 1877 жылы «Последние песни» жинағы басылады. Ол 1840 жылдардан бастап әдебиетте үлкен із қалдырған ақын.

«Мороз, Красный нос» лирикалық эпосындағы орыстың қысын Абайдың құда кейпіндегі қысымен салыстыруға болады. Ауыз әдебиетінің үлгісі, халық өмірі, ақын шығармашылығынан тыс қалмайды.

Михаил Евграфович Салтыков – Щедрин – орыс әдебиетіне 1840 жылдары келді. М.В.Петрашевский идеяларына бой ұрады. 1848 жылы «Отечественные записки» журналында оның «Запутанное дело» повесі басылып, қуғынға түседі.

1856-1857 жылдары «Русский вестник» журналында Н.Щедрин деген бүркеншік атпен «Губернские очерки» басылады. 1868-1884 жылдары шығармалары Н.А.Некрасов басқарған «Отечественные записки» журналында жарияланып отырады, журналдың редакторы да болады.

1880 жылы «Господа Головлевы» романы баспадан шықса, 1883 жылы «Премудрый пескарь», «Самоотверженный заяц», «Бедный волк» ертегілері сынға алынады.

1887 жылы халық ұнатқан Салтыков ертегілерін оқуға тиым салынады.

Бақылау сұрақтары.

1. Н.А. Некрасов лирикасы. М.В. Салтыков- Щедрин ертегілері

Тақырып 5.4. Ш. Уәлиханов пен Ф.Достоевскийдің достығы.

Шоқан Уәлиханов (1835-1865) – қазақтан шыққан зерттеуші, ғалым, саяхатшы.

Ф.М.Достоевский (1821-1881) – орыстың белгілі жазушысы.

1844 жылы Бальзактың «Евгений Гранд» повесін аударды.

1845 жылы «Бедные люди» повесін жазады. Осы жылдары Некрасов, Белинскиймен шығармашылық байланыста болады.

1848 жылы «Белые ночи» жарық көрді. Петрашевский қозғалысына қатысқаны үшін қуғындалады.

1850 жылы Омбы маңында, 1854-1859 жылдары Семейде әскери қызметте болады. П.П.Семенов-Тянь-Шанскиймен кездеседі. 1854 жылы қазақтың белгілі ғалымы, этнограф, фальклоршы, тарихшы, саяхатшы, әрі зерттеуші Ш.Уәлихановпен танысады. Бұл таныстық үлкен достыққа айналады. Қазақ халқының аспанында «Құйрықты

жұлдыздай жарқыраған» Шоқан мен орыстың ұлы жазушысының достық, шығармашылық байланысы бүгінгі күні бәрімізге үлгі.

Ш.Уәлихановқа «Сіз мені ұнатамын депсіз, ал мен сізді сүйемін» деген Ф.М.Достовский болатын. Ф.М.Достовский «Время», «Эпоха» журналдарын шығарады.

1865-1866 жылдары «Русский вестник» журналында «Преступление и наказание» романы жариялана бастады.

Романдары: «Идиот», «Игрок», «Подросток», 1879-1880 жылдары «Братья - Карамазовы».

Бақылау сұрақтары.

1. Ш. Уәлиханов мен Ф.М.Достоевскийдің достығы.

Тақырып 5.5. А.П.Чехов әңгімелерінен көрінетін шеберлік.

Гимназияда оқып жүрген кездерінде Антон «Зайка» атты қолжазба журналын шығарады. 1877 жылы – алғаш рет Мәскеуге келеді. Журналдарға әзіл-сықақ үлгілерін, комедия жанрындағы туындыларын ұсынады. «К коса на камень», «Недаром курица пела», «Безотцовщина» т.б. 1879-1884 жылдары Мәскеу университетінің медицина факультетінде оқиды.

Прозалық шығармалары:

А.П.Чехов жазуды Таганрогта бастады. «Толстый и тонкий», «Хамелеон», «Тоска» шығармаларында әзілді пайдалана отырып, қоршаған өмірді суреттейді.

Драмалық шығармалары: 1898 жылы «Человек в футляре», «Крыжовник», «О любви» әңгімелерін жазды.

Драмалық шығармаларында экспозициядан басталып, негізгі бейнелер қимыл-қозғалысқа түседі, яғни ұласу әрекеті орын алады. Мұнан кейін шиеленіс, оқиғаның шарықтау шегі баяндалады. Ең соңында байланыс арқылы оқиға шешімі көрсетіледі.

Шығармашылығынан көрінетін шеберлік: «Чайка» пьесасы 1892 жылы жазылды. Бұл жауабы жоқ, тек сұрақтан тұратын пьеса. Мұнда комедияның да, трагедияның да элементтері кездеседі.

«Вишневый сад» - жазушының соңғы пьесасы (1903ж). Әңгімелері арқылы кішігірім трилогия жасалды.

Бақылау сұрақтары.

1. А.П.Чехов әңгімелерінен көрінетін шеберлік.

Тақырып 5.6. А.М.Горькийдің ана тақырыбы Ғ.Мүсірепов шығармашылығында

Алексей Максимович Пешков – Максим Горькийдің шын есімі (1868-1936ж.ж)

1892 жылы «Кавказ» газетінде «Макар Чудра» әңгімесі Максим Горький деген бүркеншік атпен жарияланады. «Новое слово», «Русская мысль», «Северный вестник» журналдарымен үнемі байланыста болады. 1900 жылы «Знание» баспасында жазушының 4 томдық шығармалары басылады. Л.Толстой, Л.Андреев, А.Чеховпен шығармашылық байланыс жасайды. Төңкерісшіл көзқарасы үшін түрмеге жабылады.

1902 жылдан бастап М.Горький шығармашылығының ерекшелігі айқындала түседі.

Драмалық шығармалары «На дне», «Мещане» Грибоедов атындағы сыйлыққа ие болады.

1906 жылдан бастап «Мать» романын жаза бастайды. Швейцария, Франция, Америка, Италияда болады. Нью-Йоркте М.Твенмен, Г.Уэллспен танысады.

1907 жылы «Мать» романы басылады, роман шет тілдерге аударыла бастайды.

1913 ж – «Детство» автобиографиялық повесі, 1914 жылы «В людях» жазылады. Алғашқы әңгімелерінен-ақ жазушының реалистік, романтикалық үлгісі байқалады. Қазақтың белгілі жазушысы Ғ.Мүсіреповтің қазақ әңгімелеріне қосқан үлесі – оның ана туралы әңгімелер топтамасы. Ғ.Мүсіреповтің ана тақырыбын жазуға М.Горкийдің әсері болған. Ол алдымен М.Горкийдің «Адамның анасы», «Өлімді жеңген ана» новеллаларын аударып, сонан соң өзі де ана тақырыбына әңгімелер жазады. Осы тақырыптағы шығармалары 1934 жылы жеке кітап болып шықты. Ол әңгімелерге мына шығармалар жатады: «Ақлима», «Ананың анасы», «Ашынған ана» - ұрпағы үшін отқа да, суға да түсетін батыл, батыр аналар туралы болса, «Ананың анасы», «Ер ана» әңгімелерінде 1916 жылғы және Ұлы Отан соғысы кезіндегі аналардың ерлігі сөз болады.

Орыс әдебиеті мен қазақ әдебиетінің, жазушы мен жазушының арасындағы шығармашылық байланыс деген осы.

Бақылау сұрақтары.

1. А.М.Горкийдің ана тақырыбы Ғ.Мүсірепов шығармашылығында.

Тақырып 5.7. Лирикалық шығармалардың ерекшелігі (А.А.Блок, И.А.Бунин)

А.А.Блок (1880-1921)

1887 жылдан бастап поэзияға құмартады, 1901 жылы Вл.Соловьевтің, В.Брюсовтың шығармаларымен танысады, өзі де өлең жаза бастайды. 1904 жылы алғашқы кітабы «Стихи о Прекрасной Даме» жарық көреді. 1907 жылы «Снежная маска» өлеңдер циклі, 1911-1912 жылдары «Собрания стихотворений» I-III том жарық көреді. 1915 жылы «Стихи о России» жинағын жазды. 1918 жылы «Двенадцать» поэмасын бастайды. Ақын 1921 жылы жазған «О назначений поэта» деген мақаласында «ақын – үйлесімділіктің иесі, әлемдік мәдениетте ақынның өзіндік орны болады» деп жазады. Жан үйлесімділігін, сезім сырын жеткізетін ақын екені рас. Блок шығармашылығы символ сөздерге бай, лирикалық сюжет, драмалық коллизияға, ерекше табиғат суреттеріне, әуенге айрықша көңіл бөлінеді. «Скифы» өлеңі өлең-монолог үлгісінде жазылған. Еуропаның бұрынғы әлемімен, және жаңарған әлеміне арналған.

И.А.Бунин (1870-1953) 1881-1886 жылдары гимназияда оқып жүрген кезінде алғашқы өлеңдерін жазады. 1887 жылы «Родина» журналында «Нищий», «Над могилой С.Я.Надсона» өлеңдері жарияланды. 18 жасында «Орловский вестник» журналына қызметке шақырылады. 1893-1894 жылдары Л.Толстоймен кездесуі оның шығармашылығына үлкен әсерін тигізеді. А.Чехов, К.Бальмонт, А.Купринмен, М.Горкиймен шығармашылық байланыста болады.

1901 жылы Буниннің «Листопад» өлеңдер жинағы басылады. 1903 жылы осы жинаққа Пушкин атындағы сыйлық беріледі. Бунин поэзиясындағы ерекшелік екпін мен ырғақтың қарапайымдылығы, поэзия тілінің ауызекі сөйлеу тілімен қабаттасып келуінен де байқалады.

Ақын эмиграция жылдары өзінің ең тамаша туындыларын жазды. Оның шығармалары Францияда, Германияда, Англияда жарық көрді. Прозалық шығармаларымен де ерекшеленді.

И.А.Бунин 1933 жылы Нобель сыйлығын алды.

Махаббат тақырыбында да Бунин философиясы өзгеден ерекше берілді, аллитерацияны қолдану, ассонансты пайдалану әдемілікті, өмірге құштарлықты арттыра түсті. Шығыс халықтары туралы, шығыс әлеміне көңіл бөлу Бунин шығармашылығының тағы бір қырын, тағы бір ерекшелігін дәлелдейді.

Бақылау сұрақтары.

1. Лирикалық шығармалардың ерекшелігі.

Тақырып 5.8. В.В.Маяковскийдің, С.А.Есениннің орыс әдебиетіндегі орны.

В.В.Маяковский (1893-1930)

Ақын алғашқы өлеңдерін Бутырка түрмесінде отырып жазады. Поэзияға қатысы 1909 жылдан басталса керек, футурист суретшілермен, ақындармен (Д.Бурлюк, В.Хлебников т.б.) танысады. 1912 жылы «Пощечина общественному вкусу» альманахында В.В.Маяковскийдің «Ночь» және «Утро» деген өлеңдері жарық көреді. Өлеңдерінде ырғақ еркіндігі байқалады. Владимир Маяковский шығармалары: «Облако в штанах» (1913), «Флейта-позвоночник» (1915), «Война и мир», «Человек» (1917).

С.А.Есенин (1895-1925) оның поэзиясы халықтың ішкі дүниесін кеңінен ашып көрсеткен поэзия болды. Есенинді оқыған әр адам оның поэзиясын ананың тәрбиесіндей, бесік әніндей қабылдады.

Орыс әдебиетіндегі Есенинді қазақ әдебиетіндегі М.Жұмабаев, М.Мақатаев өлеңдерінің қазақ еліне қалай әсер еткеніндей әсер берді деп бағалауға болады. Ақындықты 9 жасынан бастаған Есенин ата-анасының тәрбиесі арқылы поэзия әлеміне ерте келді.

М.Горкий, В.В.Маяковский, А.Ахматовалармен танысады. Мәскеуде шығатын әдеби журналдарға шыға бастайды.

1924 жылы «Письмо матери» музыкаға толы шығармасы халықтың сүйіп айтар әніне айналды. Ақынның жүрегінен шыққан сөздер, халық жүрегіне жылы тиеді.

1924 жылы Кавказға (Тифлис, Баку, Батуми) барады, ол парсы ақындары О.Хаям, Сағди, Фирдоуси өлеңдерінің әсерімен «Персидские мотивы» лирикалық топтамасын жазады. («Шаганэ ты моя, Шаганэ»). Өлең құрылысы мен сөздерді орынды пайдалану, лирика жанрының қыр-сырын меңгеру С.Есенин шығармашылығын тіпті биіктете түсті. Ақын ғұмыры 30 жасында трагедиямен аяқталды. Соңғы өлеңі «До свидания, друг мой, до свидания» деп аталады.

Бақылау сұрақтары.

1. В. В. Маяковскийдің, С.А.Есениннің орыс әдебиетіндегі орны.

Тақырып 5.9. Тарихи романдардың әдебиетте көрініс табуы.

Алексей Николаевич Толстой (1883-1945) I-ші дүниежүзілік соғыс кезінде А.Н.Толстой «Русские ведомости» газетінде әскери корреспондент болды. Соғыс уақытындағы тарихи жағдайлар оның көзқарасын кеңейтті. Соғысқа қарсы пікірдегі А.М.Горький, Д.Бедный, В.Маяковскийлермен пікірлес болады. Тарихи тақырыптарға арнап роман жазды. 1921 жылы жазған «Сестры» романында оның шығармашылық деңгейінің өсуі байқалады. Шығармада буржуазиялық қоғам мен Қазан төңкерісінің суреті беріледі. Әдебиет зерттеушілері бұл романдағы Рощин бейнесін М.А.Шолоховтың «Тынық Донындағы» Григорий Мелехов бейнелеріне ұқсастығын айтады.

«Восемнадцатый год» романы «Сестры» романының жалғасы ғана емес, тарихи оқиғаларды, бейнелерді қайта қарауы, азамат соғысының суреттелуі арқылы ерекшеленеді. Жазушы орыс әдебиетінде Ленин, Сталин, Ворошилов бейнелерін суреттеді.

Жазушының тарихи тұлға жасау шеберлігін «Петр I» романынан байқауға болады.

1933 жылы «Петр I» романының алғашқы кітабы жарық көрді. Романда 1682-1704 жылдар оқиғасы қамтылған. Алғашқы бөлімдерде-ақ А.Н.Толстой қарапайым халықтың каналуын, Петр бейнесінің тарихи тұлға екенін, адам және мемлекеттік қайраткер екенін жан-жақты көрсетеді. Композициясы күрделі «Петр I» 3 кітаптан тұрады. Кейіпкерлердің мінезін ашуда, көңіл-күйін беруде пейзаждық суреттеу ерекше орын алады. Мемлекеттік сыйлыққа ие болған бұл роман орыс әдебиетінде тарихи романдардың ең биігі болып бағаланады.

Бақылау сұрақтары.

1. Тарихи романдардың әдебиетте көрініс табуы.

Тақырып 5.10. Жазушылар стиліндегі ерекшелік. (М.А.Булгаков, В.В.Набоков, А.Платонов)

Михаил Афанасьевич Булгаков (1891-1940) – орыс жазушысы. Шығармашылығындағы алғашқы туындылары – фельетон, очерк, әңгімелер болды. 1923 жылдан бастап «Белая гвардия» романымен айналысады. Сатиралық үлгідегі повесі «Дьяволиада», одан кейін жазылған «Роковые яйца» повестері – көпшілік назарына ілікті. 1925 жылы жазылған «Собачье сердце» повесі 1920 жылдардың шындығын көрсетті. Ол жазушының көзі тірісінде жарияланбады. Ағылшын тілінде 1968жылы, содан кейін Германияда, ал орыс тілінде тек 1987 жылы басылды.

Жазушы шығармаларында сатираны, юмор мен сарказмды ұтымды пайдаланды. Драмалық туындыларынан «Зойкина квартира», «Дни Турбиных», «Бег», «Багровый остров» театрда көрсетілуге тиым салынған пьесалар. «Мастер и Маргарита» романында жақсылық, жамандық, этикалық, философиялық, эстетикалық, адамгершілік идеясы көрінеді.

В.В.Набоков (1899-1977) жазушы, ақын, драматург, аудармашы 40 жасына дейін орыс тілінде, 40 жастан кейін ағылшын тілінде жазған. Ағылшын тіліне «Слово о полку Игореве», «Евгений Онегинді» аударса, орыс тіліне «Алиса в стране чудес» шығармасын аударған, романдары «Машенька» (1926), «Защита Лужина» (1930) және мемуарлық романы «Другие берега» (1954).

А.Платонов (1899-1951), алғашқы өлең жинағы «Голубая глубина» (1922) Краснодарда басылады. 1926 жылдан бастап ақын шығармашылығында өркендеу кезеңі

туады. «Молодая гвардия» баспаханасымен тығыз байланыс жасап, Ресейдің өткені мен сол күндерін суреттейтін шығармалар жазады. «Эфирный трактат» - фантастикалық повесін, кеңестік бюрократияны сынаған, әжуалаған «Город Градов» повестерін, азаматтық соғысты суреттейтін «Сокровенный человек» повестері осы кезде жазылады. Сталиндік ұжымдастыру кезеңін өз көзімен көреді. «Котлован» романын жазуға бет бұрады. Оның мақалаларымен Сталинге жазған хаты жауапсыз қалып, шығармашылығы сынға алына бастады.

30-40 жылдары әдебиет сыншысы ретінде Пушкин, Лермонтов, Маяковский, Ахматова т.б шығармашылықтарын тыңдайды. Балалар әдебиеті баспасымен байланыста болып, Орталық балалар театрына сценарий дайындайды, пьесалар жазады. Ұлы Отан соғысы жылдары «Красная звезда» газетінде тілші болып істейді. «Одухотворенные люди», «Рассказы о Родине» (1943). «В сторону заката Солнце» (1945) кітаптары басылды. А.Платонов шығармаларын оқу қиын ғана емес, өте ауыр. Оның шығармалары ағылшын, француз, поляк тілдеріне аударылды. Эрнест Хемингуэйдің өзі оны жоғары бағалайды. Әңгімелері психологиялық иірімге толы, 1944 жылы жазылған «Афродита» әңгімесі лирикаға толы философиялық поэма секілді.

Бақылау сұрақтары.

1. Жазушылар стиліндегі ерекшелік.

Тақырып 5.11. М.А.Шолоховтың орыс әдебиетіндегі орны.

Михаил Александрович Шолохов (1905-1984). Алғашқы шығармалары 1922 жылы жазыла бастады. 1924 жыл әдеби шығармашылықтың көпшілікке таныла бастауын көрсетеді.

«Родинка», «Продкомиссар», т.б. – 25 әңгімесі жарық көреді. «Донские рассказы» жинағында азамат соғысы кезіндегі дон казактарының өмірін суреттейді. Ұлы мен әкесінің трагедиялық тағдыры туралы «Родинка» әңгімесінде айтылады. 1930 жылы аштық кезеңінде Сталинге хат жазады. «Тихий Дон» романын жазу үшін мұрағат материалдарын жинайды. 1917 жыл оқиғасын, соғысқа дейінгі Дон казактарының өмірін суреттейді. М.Горький алғашқы томды оқығанда-ақ «Шолохов – талантты жазушы» деген болатын. Романға қарсы шыққандар да болды. Мысалы, сыншы М.Майзель «Тихий Дон» романындағы Григорий Мелехов бейнесінің суреттелуін тым өзімшілдікпен суреттелген дейді.

Шолохов шығармашылығы Дондағы партия үкіметіне ұнамайды. Колхоз құрылысы, ұжымдастыру кезеңі туралы «С потом и кровью» романы жазылады. Бұл роман кейіннен «Поднятая целина» деп аталды.

Бақылау сұрақтары.

1. М.А.Шолоховтың орыс әдебиетіндегі орны.

Тақырып 5.12. 40 жылдардағы орыс әдебиетіндегі поэзия жанры.

Соғыс жылдары бүкіл халық Отан қорғауға қатысты. Тұтқиылдан соғыс ашқан фашистік Германияға қарсы күрес халықты батылдық пен батырлыққа, елді, жерді сүю,

Отанға деген шексіз махаббат тақырыбын ұсынды. Соғыс кезіндегі әдебиетте ең жақсы дамыған поэзия жанры болды.

А.Сурков, К.Симонов, М.Исаковский, А.Твордовский, Ж.Жабаев т.б. ақындардың өлеңдері мен әндері майданның орталық газеттерінде үздіксіз жарияланды. Жауынгерлердің ерлік сезімін туғызу, оларды жеңістерге жетелеу, ерлікке үндеу, қиындыққа төзу секілді патриоттық үлгіде жазылған өлең-жырлар көбейді. Орыс әдебиетнің белгілі өкілі К.Симоновтың өлеңдері мен әндері халық ішінде кең тарады. Ол өлеңдерге жауынгерлердің Отанға сүйіспеншілігі, қасық қаны қалғанша ерлікпен күресу туралы жазылды. Әсіресе, К.Симоновтың «Жди меня», «Сын артиллериста», «Ты помнишь, Алеша, дороги Смоленщины» т.б. өлеңдері ауыздан-ауызға таралып, жауынгер жүрегінен орын алды, әскери ән-өлеңге айналды. К.Симонов поэзиясының ерекшелігі романтикаға бай, философиялық және тарихи тұтастықпен ұласқан өлеңдер жеңіс алаңына жетуге көмектескен, нағыз ерлік, батырлық, батылдық бағытындағы өлеңдер болды.

Бақылау сұрақтары.

1. 40 жылдардағы орыс әдебиетіндегі поэзия жанры (К.Симонов, М.Исаковский).

Тақырып 5.13. XX ғасыр 60 жылдардағы әдебиет өкілдері А.И.Солженицин, В.Г.Распутин шығармашылығы.

Александр Исаевич Солженицын - XX ғасыр әдебиетіндегі көрнекті тұлға. Ол 1918 жылы туған. Жазушы ғана емес, ойшыл, публицист. Оның өмірі, жазушылық тағдыры - әділетсіздік пен жамандыққа қарсы күреске құрылған. Оның атағын шығарған «Один день Ивана Денисовича» повесі (1962), «В круге первом», «Раковый корпус», «Архипелаг ГУЛАГ», «Красное колесо» секілді ірі романдары. Әкесі қайтыс болған соң алты айдан кейін өмірге келген болашақ жазушы балалық шағын Дондағы Ростовта өткізеді. 1936 жылы Ростовтағы физика-математика университетіне түседі, алайда, үш жылдан соң Мәскеудегі тарих-философия, әдебиет институтына сырттай оқуға ауысады. Ұлы Отан Соғысына қатысады. И.В.Сталин, В.И.Лениннің саяси пікірлеріне қарсы өз көзқарасын білдіреді. Сол үшін оны 8 жылға еңбек пен түзеу лагеріне қамайды. 1950 жылы Солженицынды Қазақстанға жер аударады. Ол Екібастұз қаласында балқытушы, тас қалаушы жұмыстарын атқарады. Лагердің кірпіш зауытында жүріп, «Один день Ивана Денисовича» повесін жазады.

1958 жылы лагерден босатылып, Жамбыл облысына жіберіледі («Архипелаг ГУЛАГ»). 1955 жылы «Раковый корпус» романын Ташкентте емделіп жүріп жазады. 1956 жылы жоғарғы соттың үкімімен жазушы Мәскеуге, сонан соң өзінің Ростовына оралып, мектепте мұғалімдік қызмет атқарады. «Раковый корпус» шығармасына Парижде «ең үздік шетелдік роман» атағы беріледі. «Архипелагтың» бірінші кітабы Францияда орыс тілінде басылып шығады. Сол үшін жазушы Кеңес Одағы азаматтығынан айырылады, Батыс Германияға жер аударылады.

1976 жылы күзде АҚШ-қа келіп орналасады. Қайта құру кезеңінде саясатта да, идеологияда да көп нәрсе өзгерді, жаңаша көзқарас қалыптасты. 1990 жылы Солженицынға РСФСР-дың Мемлекеттік сыйлығы беріледі, алайда жазушы: «Бұл кітап – миллиондаған адамдардың жан азабын көрсетеді, ал мен үшін атақ алғым келмейді» - деп бас тартады.

1990 жылы 16 тамызда А.Солженицынға Кеңес азаматтығы қайтарылады. 1994 жылы Отанына оралып, 1997 жылы Ресей ғылым академиясының мүшелігіне өтеді.

В.Г.Распутин – белгілі орыс жазушысы, оның кейіпкерлері қарапайым, адамгершілік пен арды жоғары бағалаған адамдар. «Прощание с Матеройдағы» ескіше де, жаңаша да ойлай алатын Дарья өмірлік маңызы бар сұрақтарға жауап іздейді. «Живи и помни» шығармасындағы өз ары мен жанын арашалау үшін қателікке ұрынған Настена, «Последний срок» шығармасындағы көп балалы, жасы келген Аннаның Михаилы ана алдындағы борышын өтеу үшін басқа балаларының арасынан ерекшеленіп шығады. «Пожар» туындысындағы Иван Петрович арқылы жазушы бүгінгі күн қаһармандарын көрсете білді. Қазіргі күннің көкейкесті мәселелері, адамгершілікке жат нәрселермен күресу, әр нәрсені өз атымен атау, кез келген нәрсеге сергектікпен қарау – В.Г.Распутин шығармаларының өзегіне айналған.

Бақылау сұрақтары.

1. ХХғ. 60ж. әдебиет өкілдері А.И.Солженицин, В.Г. Распутин шығармашылығы туралы.

Тақырып 5.14. 50-70 жылдардағы прозадағы ҰОС-ның суреттелуі.

В.В.Быков шығармалары «Фронтальная страница», «Дожить до рассвета» т.б. повестері.

Ұлы Отан соғысының суреттелуі 50-70 жылдардағы прозада да кең өріс тапты. И.Эренбург «Буря», Э.Казакевич «Звезда», Бубенков «Белая береза» - соғыс жылдарының қиындығын суреттейтін шығармалар. Мұндай шығармаларды Б.Павленконың «Счастье», С.Бабаевскийдің «Кавалер Золотой Звезды», В.Пановтың «Кружилиха» туындылары жалғастырып, Ұ.О.с-ның зардаптарын қалпына келтіру жылдар суретін бейнелейді. Бұл шығарма кейіпкерлері арқылы «адам» деген ұғымның тарих пен қоғамда алатын орнына көңіл бөлінген.

Соғыстың ауыртпалығы 50-60 жылдары әскери прозада да көрінді. Г.Бакланов, В.Быков, В.Богомолов, Ю.Бондарев шығармалары осының дәлелі. Жауынгер өмірі, окоп астындағы өмір мен өлім күресі, взвод, рота, батальон тағдыры, ерлікке ұмтылу, Отанды, елді, жерді қорғау мәселелері кең қарастырылды. Мысалы: В.Быковтың «Круглянский мост», «Атака с ходу», Г.Баклановтың «Пядь земли», Ю.Бондаревтің «Батальоны просят огня», В.Васильевтің «А зори здесь тихие» роман, повестерін атауға болады.

Бұл шығармаларда майдан даласында, оқ пен оттың арасында жүрген жауынгерлердің басын қосқан үлкен мақсат – Отанға деген сүйіспеншілік, оптимизм, қатігездік пен жауыздыққа қарсы күрес.

Бақылау сұрақтары.

1. 50-70 жылдардағы прозада Ұлы Отан Соғысының суреттелеуі.
2. В.В.Быков шығармалары («Фронтальная страница», «Дожить до рассвета»)тб повестері

Тақырып 5.15. А.Вознесенский, И.Рубцова, И.Броцкий және Ев.Евтушенко шығармашылықтарына шолу.

А.Вознесенский – 1933 жылы туған, 60 жылдардағы Орыс поэзиясының өкілі, мамандығы бойынша архитектор. Оның өлеңдерінде құрылыс тақырыбы ерекше көрініс тапқан. 1964 жылы «Мастера» поэмасын, 1976 жылы «Витражных дел мастер» жинағын басып шығарды. «Прорабы духа» - Василий Шукшин, Владимир Высоцкий туралы жазылған. «Ностальгия по настоящему», «Стихи XXI» Вознесенскийдың шығармашылығындағы елеулі туындылар. Ақын шығармашылығында театрға, көрініс-қойылымдарға негізделген шығармалар да бар. Ю.Любимов «Антимирді» театрда қойса, А.Рыбников «Юнон и Авось» шығармасына арнап рок-опера жазды. Вознесенский шығармаларын театрда көрсетуде М.Захаров, Р.Щедрин, А.Николаев елеулі еңбек етті.

Классикалық поэзияның тамаша дәстүрін жалғастырған, азаматтық, адамгершілік тақырыбын жырлаған орыс ақындарының бірі – И.Рубцова. Оның өлеңдерінде қоршаған ортаны терең түсіну идеясы бар. Өз кейіпкерлері арқылы оқырманның рухани баюын мақсат еткен шығармалар жазды.

И.А.Бродский (1940-1996). Теңіз офицері, әскери фотограф отбасында дүниеге келген. Туған жері – Ленинград қаласы. 7 сыныптан соң зауытта жұмыс істейді. Фрезеровщик, техник-геофизик, от жағушы мамандықтарын игерген. Геологиялық партияда жұмыс істеді. Якутияда, Беломор жағалауында, Тянь-Шань тауларында, Қазақстанда болады. Әдебиетке 23 жасынан бастап келеді. 1965 жылы АҚШ-та оның алғашқы өлеңдері, өлеңдер жинағы басылады. «Стихотворения и поэмы», «Остановка в пустыне» (1970). 1972 жылы Кеңестер Одағынан жер аударылады. «Часть речи» (1977), «Римские Элегии» (1982), «Новые стансы к Августе» (1983) өлеңдер жинағы бар. Америкада студенттерге орыс әдебиетінен сабақ береді, профессор атағын алады. 1981-1986 жылдары бірнеше жоғары атаққа ие болады. 1987 жылы Нобель сыйлығының лауреаты атанады. 1992 жылы АҚШ кітапхана конгресінің 5-ші лауреаты болды. Кеңестер Одағы ақын шығармашылығын 1987 жылдан бастап қана мойындап, баспадан шығара бастады. Оның шығармалары Бродскийдің тірі кезінде-ақ ұлылығын мойындатқан шығармалары болды.

Ев.Евтушенко тақырыбы ауқымдылығымен, әр түрлілігімен, қазіргі кезең мәселелерін терең бере білуімен ерекшеленген белгілі орыс ақыны. Оның поэзиясы – лирикаға толы, кейіпкерлерінің ерекше суреттелуі мен оқырман арасында беделге ие поэзия. Оның өлеңдері – қарапайым, анық, батыл түрде жазылған, жүрекке жылы әсер беретін өлеңдер.

Бақылау сұрақтары.

1. А.Вознесенский, И.Рубцова, И.Бродский және Ев.Евтушенко шығармашылықтарына шолу.

Тақырып 5.16. Драмалық шығармалардағы тартыс мәселесі.

«Тоқырау кезеңі» деп аталған тарихи тұста драматургтерге онай болмады. Қоғам өзгерістерін, адамгершілік қағидаларының бұзылуын драматургтер назардан тыс қалдырмады. Л.Петрушевская, А.Галин, В.Арро, А.Казанцев, В.Славкин қоғамның сипатын суреттейтін шығармалар жазды. Олардың пьесаларынан орыс халқының сол кездегі әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын да байқауға болады. А.Вампилов шәкірттері атанған В.Розова, А.Арбузова, Л.Зорина, А.Володина шығармаларында «қоғам дертінің тарихы» туралы суреттелді. 50-60 жылдармен салыстырғанда 80 жылдардың

кейіпкерлері – орта деңгейлі кейіпкерлер, «маргиналдар» батыр әрі батыл еместер болды. Сыншы Б.Любимов: «Бұл буындағы адамдар өте мейірімді де, өте қатыгез де емес, адами қағидалардың барлығын білгенмен, оның бәрін орындамайтын, ақымақ емес, алайда, толыққанды ақылдылар қатарына да жатпайтын бейнелер болды» - деп жазды. Мұндай кейіпкерлер А.Галининнің «Восточная трибуна», «Ретро», «Стена», С.Злотниковтың «Сцены у фонтана», «Пришел мужчина к женщине», Л.Петрушевскаяның «Чинзано», «Уроки музыки», В.Славкиннің «Взрослая дочь молодого человека» т.б. пьесаларынан көрінеді. Драмалық шығармалардағы тартыс мәселесі заман ағымы мен тақырыптық деңгейдің дәрежесіне де байланысты өрбиді.

Бақылау сұрақтары.

1. Драмалық шығармалардағы тартыс мәселесі.

Тақырып 5.17. Бақылау жұмысы.

Тақырып 5.18. Қазақ әдебиеті мен орыс әдебиеті арасындағы шығармашылық байланыс.

Классика дәуіріне иек артқан орыс әдебиеті айтарлықтай жетістікке жетті. М.Шолоховтың «Тынық Дон», «Көтерілген тың», «Олар Отан үшін шайқасты», Л.Леоновтың «Орыс орманы» әдеби ағымда белгілі бір орын алатыны аян.

Орыс әдебиетінің озық үлгілерімен танысып, сол үлгіде шығарма жазған қазақ ақын-жазушылары да болды. Тақырыптық тұрғыдан ғана емес, стилдік шеберлікті меңгеру, суреттеу, баяндау тәсілдерін мейілінше шебер, тақырып пен кейіпкер бейнесін ашатын дәрежеге жету жолындағы ізденуде де біздің әдебиетіміз орыс әдебиетімен, ал орыс әдебиеті қазақ әдебиетімен байланыста болды. Мысал ретінде Горькийдің ана тақырыбының Ғ.Мүсірепов шығармашылығында көрінуі, В.Маяковскийдің С.Мұқановқа әсер етуі, М.Жұмабаевтың М.Горькийге, А.Пешковаға әсері секілді жайттарды қарастыруға болады.

Тарихи тақырыптардың суреттелуі, Ұлы Отан Соғысы кезіндегі бірлік, достық бүгінгі бейбіт замандағы рухани байланыс бәрі екі ел әдебиетінің мызғымас бірлігін көрсетеді.

Бақылау сұрақтары.

1. Қазақ әдебиеті мен орыс әдебиеті арасындағы шығармашылық байланыс.

Тақырып 5.19. Ш.Айтматов «Жанпида», «Ақ кеме», «Боранды бекет» шығармалары. О.Сүлейменовтың шығармашылық, қоғамдық қызметі.

Қырғыз жазба әдебиеті қысқа мерзімде биікке көтерілді. Қырғыз, қазақ – ежелден қандас, бауырлас ел. Салт-тұрмысы мен тарихы бағзы заманнан араласқан ағайынды жұрттың әдебиеті бір арнада дамып келеді. Ш.Айтматовтың есімі бұл күнде бүкіл әлемге танылды. Сырлы да құнды шығармалары ең көп аударылған қаламгердің бірі –

Ш.Т.Айтматов екен. Ал, «Манас» жырын зерттеуші қазақтың ұлы Мұхтары Ш.Айтматовтың ұстазы болған.

«Ана – жер-ана» (1963) – Толғанайдың туған жерге деген махаббаты мен толғанысы – Соғыс зардабына бой алдырмаған асыл ана бейнесін суреттейді. «Жәмила» (1958) мен «Қош, Гүлсары» (1967) кейіпкерлері мейірімді, азаматтық қасиетке ие бейнелер.

«Боранды бекеттегі» мәңгүрт бейнесі, елін сатқан, ақ сүт беріп өсірген анасын атып өлтірген зұлымдық пен азғындықтың символындай. «Өткенінді ұмытпа, еліңді, жеріңді аяла, ананды алақаныңа салып ардақта, адам баласына қиянат жасама» - дейді гуманист жазушы мәңгүртті суреттей отырып.

«Жанпида» - әдебиет әлеміндегі кесек туынды. Ш.Айтматов сомдаған Толғанай мен Жәмила, Едіге, Танабай – нағыз тылсымға шыдап беріп, адамгершілік қасиетін сақтаған шын мәніндегі қайсар жандар.

Олжас Омарұлы Сүлейменов 1936 жылы Алматы қаласында туған. 1959 жылы ҚазМУ-дың геология факультетін бітірген. 1961 жылы Мәскеудегі А.М.Горкий атындағы әдебиет институтын бітіреді. 1989 жылдан бері «Невада – Семей» қозғалысының төрағасы. Оның аталары Жаяу Мұса, Олжабай батыр сынды қазақтың маңдайына біткен ұлдары екен.

О.Сүлейменов – ақын әрі қоғам қайраткері. Оның Семей полигонын тоқтатудағы еңбегін халық ешқашан ұмытпайды. Осы тақырыпқа байланысты 1992 жылы Қазақтың Мемлекеттік Ғ.Мүсірепов атындағы театрда «Заманақыр» спектаклі қойылды. Авторы - Олжас Сүлейменов, Баққожа Мұқаев, режиссері - Р.Сейтметов. О.Сүлейменов Қазақстан Республикасының депутаты болып, халықтың әлеуметтік, мәдени - әдеби тілектерін жүзеге асыру жолында аянбай еңбек етті. Оның «Азия», «Арғымақтар», «Адамға табын, Жер енді», «Нұрлы түндер», «Мешін жылы» т.б. өлеңдер жинағы бар. Сондай-ақ, ол «Көгілдір маршрут», «Атамекен» көркем фильмдері сценариінің авторы.

Өз шығармаларын орыс тілінде жазса да, жүрегі халық деп соққан, бүкіл өмірі мен қоғамдық қызметін қазақ халқына арнаған Олжас Омарұлы Сүлейменов – қайталанбас тұлға, нағыз елжанды азамат.

Лауреат жазушылардың әдебиеттегі орны, шығармашылық шеберлігі туралы.

Әдебиет қайраткерлері өз әдебиетімен ғана шектелмей, әлем әдебиетінің озық үлгілерімен қашан да танысып, нәр алып отырады. Адамзат әлемінде ежелден бар осы процесс әр елдегі белгілі бір қоғамдық-әлеуметтік жағдайларға байланысты әр кезде түрліше өрістесе де ешуақытта толастап қалған емес.

XX ғасырдың орыс әдебиеті әлемдік классикалық туындылармен қатарласа жаңашылдығымен көрінді. Бұл туралы француз жазушысы Ромен Роллан: «Орыс әдебиетінің ерекшелігі реалистік шеңберінің кеңдігімен, объективті көзқарастардың, дүниетанымның биіктігімен, суреттеу шеберлігімен басқа халық әдебиеттерінен озық тұр» - деп жазды. Жаңашылдық, тарихи шығармалардағы кейіпкерлерді шынайы сомдау, философиялық ой-тұжырымды, адам жанын әр қырынан сенімді түрде суреттеу шеберлігі өсті.

Лауреат жазушылардың шығармашылығында еңбек адамдары ерекше көрініс тапты. Мысалы: М.Горький, М.Шолохов, Л.Леонов, М.Алексеев, Ф.Абрамов, В.Распутин, В.Шукшин, В.Астафьев т.б. XX ғасыр орыс әдебиетіндегі Лауреат атанған жазушылар әлем әдебиетіне жаңашылдығымен, көркемдік ерекшелігімен енді. Максим Горькийдің

«Жизнь Клима Самгина», А.Толстойдың «Хождение по мукам», Л.Леоновтың «Русский лес», сондай-ақ В.Шукшиннің әңгімелері, Ю.Бондарев романдары, В.Быков, В.Астафьев, В.Распутин повестері форма және мазмұн жағынан орыс әдебиетіне қосылған тың туындылар.

Бақылау сұрақтары.

1. Ш.Айтматов «Жан пида», «Ақ кеме» «Боранды бекет»тб шығармаларымен, О.Сүлейменовтың шығармашылығымен, қоғамдық қызметі;
2. Лауреат жазушылардың әдебиеттегі орны, шығармашылық шеберлігі туралы.

Тақырып 5.20. Семестрлік бақылау жұмысы. Шығарма, мазмұндама жазу.

Әдебиеттер мен оқу құралдарының тізімі.

Негізгі:

1. Қазақ әдебиеті. Оқулық. 10, 11 сынып. Техникалық және жаратылыстану бағыты. «Мектеп, 2006ж.»
2. Қазақ әдебиеті. Қосымша. 10, 11 сынып. Техникалық және жаратылыстану бағыты. «Мектеп, 2006ж.»
3. Русская литература в XIX веке (вторая половина). М.Просвещение, 1997.
4. Русская литература в XX веке (первая и вторая часть). Под редакцией, В.В.Агеносов.М.Дрофа,2000.
5. Русская литература 60-90 годов.
6. Әдебиеттану терминдер сөздігі.
7. С.Қирабаев, Мырзалиев. Оқулық «Қазақ әдебиеті» (10-11 сынып). Алматы, «Рауан», 2001.
8. Х.Әдібаев, З.Қабдолов, Р.Нұрғалиев. Оқулық «Қазақ әдебиеті», Алматы, «Рауан», 1998ж.
9. Қазақ әдебиетінің хрестоматиясы (10-11 сынып). «Рауан», «Атамұра».

Қосымша:

1. А.Қыраубаева. «Ғасырлар мұрасы». Алматы, «Мектеп», 1998ж.
2. М.Әуезов «Абай жолы» I, II том. Алматы, «Жазушы», 1980ж.
3. «Русская литература». Москва, «Просвещение», 1973г.
4. «Русская литература для казахских школ». Алматы «Рауан», 1994ж.
5. Хрестоматия русской литературы. Алматы «Рауан», 1994ж.
6. Баспасөз материалдары: «Қазақ әдебиеті» газеті «Жалын», «Жұлдыз», «Абай» журналдары.